Мекен таануу сабагында колдонулуучу эн негизги усулдар кайсылар?

Тажрыйбаларды ж\рг\з\\дъ негизинен кайсы усул колдонулат?

Билим бер\\дъ Мекен таануу курсунун башка предметтерден ъзгъчъл\г\ эмнеде?

Окуу китебинен топурактын жаралышы жөнүндөгүтекстменеништоо.

Топурактын пайда болуусу. Тоо породаларын бузууга жана жумшартууга алып келген сырткы күчтөрдүн таасирин **ш а м а л д а н у у** деп атайт. Шамалдануулар: физикалык, химиялык жана органикалык деп бөлүнөт .

Физикалык шамалдануу - шамал, суунун таасири астында тоолордун талкалануусу. Кескин өзгөргөн температурадан (тоо породалары күндүзү ысып кенейет, түнү муздап тарыйт да жарака кетет) жаракалар пайда болуп улам кенейе берет. Чонойгон жаракага суу толуп, суу тонгондо жарака акырындап кенейет, тоо породалары майдаланып өзүнчө бөлүктөргө ажырайт. Жаракаларда майда топурак пайда болот, анда өсүмдүк өсөт [5-60]

Химиялык шамалдануу – эриген газдар, туздар, кислоталар негизинен суу аркылуу жүрөт. Ар түрдүү эриген заттарды кармаган суу, эритүү, бузуу, химиялык курамын өзгөртүү менен тоо породасына таасир этет. Химиялык процесс женил эрүүчү породаларда акиташтарда, гипстерде тез жүрөт[5-60].

Органикалык шамалдануу – тирүү организмдердин: бактерия (**чирит\\ч\ бактерия**), өсүмдүктөр жана жаныбарлардын(**съължан)** таасири астында ишке ашуучу химиялык жана физикалык процесстердин комплекси аталат. Мисалы, өсүмдүктөрдүн тамыры тоо породаларын бузуучу жана өзгөртүүчү **кислота** бөлүп чыгарат, ошол эле мезгилде тамырдын көлөмү чоноюпжараканы кенейтет башкача айтканда, породага механикалык таасир берет. Тоо породаларын жумшартууда тирүү организмдердин ролу чон.

Бардык шамалдануу процесстеринин таасири менен кургактыкта пайда болгон борпон катмар - кыртыш деп аталат. Кыртышта шамалдануудан акырындап топурак катмары пайда болот [5-60].

- 1-топ: Кандай к\чтърд\ шамалдануу деп атайбыз?

Физикалык шамалдануунун ъзгъчъл\г\ эмнеде?

2-топ: Органикалык шамалдануу деген эмне?

Кыртыш деп эмнени атайбыз?

Топурактын курамынын түрдүүлүгү эмнеге жараша болот деп ойлойсуңар?

Топурактын курамына эмне кирерин билүүүчүн ж\рг\з\л\\ч\ тажрыйба?

1-тажрыйба

Бир стакан суу алып, ага бир аз топурак салабыз. Силер эмне көрдүңөр? (Топурактан аба бүртүкчөлөрүчыгат.) Кандай жыйынтык чыгарса болот?

2-тажрыйба

Бир аз жаңытопуракты отко ысыталы. Топурактын үстүнөмуздакай-нектикармайбыз. Айнектесуутамчысыпайдаболду. **Жыйынтык чыгаргыла.**

3-тажрыйба

Топуракты спиртовка менен ысыталы. Эмнени көрдүңөржанасезиптурасыңар? (түтүнжанажагымсызжытпайдаболду). Өсүмдүктөрдүнжанажаныбарлардынкалдыктарынантүзүлгөнчириндикүйгөндөнушун-дайболду. Чириндитопураккакаралжынтүсберет, анынсаныменентопурактын асылдуулугу аныкталат [7-128].

4-тажрыйба

Чиринди күйүп, ысыгантопурактысуукуюлганстакангасалуукерек. Бир аз убакыт өткөндөнкийинтүбүнөчопожанакумчөгөт. **Жыйынтык чыгаргыла.**

5-тажрыйба

Топурак салынган сууну чыпкалайбыз. Бир нече тамчыны айнекке тамчылатабыз. Айнекти оттун үстүнөкармайбыз. Суубууланып, айнектеактаккалат. Бултуздар. Туздар–өсүмдүктөрдүнөсүшүжанаөнүгүшүүчүнзарылболгоназыктандыруучузаттар. Алартопурактажашаганмикроорганизмдердинтаасириндечириндининнатыйжасындат үзүлөт (Е. А. Бухова, О. В. Солошенко Мекен таануу 3-класс. Б. 2015. 128-б.).

Топурак. Чиринди. Туздар. Аба. Микроорганизмдер. Суу. Кум. Чопо.

Видео «Топурактын курамы».

Тема боюнча билимин текшер

I. 1. Топурактын асылдуулугун жакшыртууда жаныбарлардын ролу кандай?

2. Топурактагы азыктандыруучу заттардын запасы кандайча толукталат?

3. Бул кубулуштарды турмушта качан жана кантип пайдаланууга болот?

II. 1. Жасаган тажрыйбалардан эмнени бил\\гъ жетиштин?

2. Топурак деп эмне аталат? Топурактын курамына эмне кирет?

3. Топурактын асылдуулугу эмнеге жараша болот?

Жыйынтыктоо:

Топурак жана анын курамы табияттын закон ченемд\\л\г\нъ ылайык эволюция мезгилинде млрд даган жылдардын ичинде келип чыккан табигый процесс.

Үй тапшырмасы: « Топурак» деген темага ангеме т\з\\. Уй шартында съкт\ отко к\йг\з\п кандай ъзгър\\гъ дуушар болгонун, байкагандарын жазып жыйынтык чыгаруу.

Баалоо: баалоо баракчасы аркылуу, сабакка активд\\ катышкандыгына жана тажрыйбаны туура аткарып туура жыйынтык чыгаргандарына карап баалоо.

Адабияттар:

1. З. Мамбетова. Мекен таануу предметин окутуу. «Педагогика», Б.: 2003. 96-б.

2. Б. Тыныстанова. Бардыгы сабак жонундо. О.: 2004. 23-б.

3. Т. Султанбаев , Б. Зулуев. Окутуунун интерактивдик усулдары. О.: 2009. 4. К. Нурмаматова. Табият таануунун усулу. Ж.: 2017. 30-бет. 95-96-бет.

5. К. Нурмаматова. Табияттаануунуннегизи. Ж.: 2016. 60-бет.

6. А. Муратов. К. Акматов. Окутуунун жаны технологиялары Б-2017.

7. Е. А. Бухова, О. В. Солошенко Мекен таануу 3-класс. Б. 2015. 128-б.

Интернет: Видео «Топурак».

КЫРГЫЗДАРДА ООЗЕКИ ЭЛДИК ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТЫН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ ОСОБЕННОСТИ УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА У КЫРГЫЗОВ

Таалайбек кызы Абида - ОшМУ

Макалада кыргыздардын руханий маданиятынын өзгөчөлүктөрү жана руханий маданияттын өзөгүн түзгөн оозеки элдик чыгармачылык каралды.

Негизги сөздөр: маданият, руханий, оозеки, чыгармачылык, эпос.

В статье рассмотрены особенности духовной культуры у кыргызов и создание корней духовной культурыустного народного творчества.

Ключевые слова: культура, духовный, устное, творчество, эпос.

Ар бир элдин өткөн тарыхы жана маданияты болору чындык. Тарых - адамзат коомунун жаралышынан тартып, калыптанышы жана өнүгүшүн изилдеп олтуруп ар бир элдин басып өткөн жолу, өткөн жашоо тиричилиги, тагдыры жана азыркы учурдагы абалын да кабарлап турса , ал эми маданият болсо ар түрдүү элдердин рухий жана материалдык казынасынан кабар берери анык.

Маданият деген сөздүн азыркы учурда ар кандай аныктамалары кездешет. Ал эми менин жеке түшүнүгүмдө бул маданият – адам баласынын жашоосундагы ой санаасынын, кыялынын, таалим-тарбиясынын, тиричилигинин, эмгегинин сулуулугун жана жаратылыш менен болгон мамилесин аныктаган түшүнүк.

Мисалы кайсы элдин маданияты менен таанышсак да, биз ошол элдин акыл-эси, рухий өсүш деңгээли боюнча маалымат алган болобуз.

Кыргыз тилинде “маданият” араб сөзүнөн кирген жана ислам доорунан бери эле кенен-кесир колдонулуп келе жатат. Ал эми байыркы эне тилибизде маданият түшүнүгү жалпы мааниде айтылган.

Маданият негизинен рухий жана материалдык болуп экиге бөлүнөт.

Рухий маданиятка адамдардын аң сезими, адеп-ахлагы, дүйнө таанымы, агартуучулугу, тарбия-таалими, укугу, философиясы, жүрүм-туруму, эстетикасы, илими, өнөрү, адабияты, аңызы, диний ишеними ушул сыяктуу жана башкалар кирет.

Материалдык маданиятка адам баласынын кол менен жасаган эмгек куралы, кийимдери, үй-жайы, мындайча айтканда, архитектура, дизайн жасалгалары, байланыш, техника, жол байланышы жана башкалар камтылган.

Маданияттын алтын казынасын эл түзөт жана аны кылымдан кылымга сактап келет. Кошумчалай кетчү нерсе бул ишимде көчмөн кыргыздардын маданиятынын өзгөчөлүктөрү анын ичинде оозеки элдик чыгармачылык, оозеки элдик чыгармачылыкка байланыштуу үрп-адаттар, көчмөн элдердин үй-тиричилиги жана кийимдеринин өзгөчөлүктөрү ошондой эле улуттук оюндары жана көңүл ачуулары, үрп -адатка байланыштуу оюн-зооктор жана кыргыз элинин улуттук оюндарынын бири улак тартыш тууралуу сөз болот. Ооба, баарыбызга маалым болгондой, тарыхый булактар далилдегендей кыргыз эли көчмөн элдердин катарын толукташат. Демек, көчмөн эл болгон соң мезгилдерге жараша жайда жайлоого, кышта кыштоого мына ушул сыяктуу жерлерди жердеп көчүп конуп жашап келишкен . Ал эми, эл болуп калыптанган соң “маданияты жок эл болбойт” дегендей, кайда көчүп барып, кайда жашап калса да өздөрүнө тиешелүү бай маданиятты алып жүргөн элдин маданияты жөнүндө сөз кылбасак тойбой да калабыз. Үч миң жылдай жашаган кыргыз элинин эзелтеден материалдык жана рухий маданиятка орошон бай экендигин дүйнөнүн белгилүү окумуштуулары, тарыхчылары кээ бир учурда тарыхчы эмес адистер да кызыгып изилдеп жазып, айтып келишет.

Кыргыз эли өзүнүн миңдеген жылдык тарыхында байыркы улуу көчмөн маданиятынын көрөңгөсүн сактап гана тим болбостон, аны адам рухунун өзүнчө бир бийик сересине көтөрө алган. Мисалы, көз кубанткан Ак өргөбүз-элдин материалдык маданиятынын көөнөрбөс көз мончогу болсо, алп көлөмдүү «Манас» эпосу- элибиздин адамзаттын акыл-эс ааламынын албан бир этабына койгон асылзат эстелиги болуп саналат.

Белгилүү болгондой кеңири аймактарда жашаган кыргыз калкы байыркы замандардан бери дүйнөлүк маданиятка өз салымын кошуп келет. Айрыкча бул көчмөн эл өзүнүн оозеки элдик чыгармачылыктын өзгөчөлүгү, оозеки элдик чыгармачылыкка байланыштуу үрп-адаттары, үй-тиричилиги жана кийимдеринин өзгөчөлүктөрү, улуттук оюндары жана көңүл ачуулары жана ошондой эле үрп -адатка байланыштуу оюн-зооктору менен көп элдин эсинде калат.

Демек, оозеки чыгармачылык боюнча кеп кыла турган болсок. Тээ атадан балага калган санжырадан баштап, жөө жомок, ырлар, элдик ырлар, макал-лакап, жаңылмачтар жана кыргыз эли сыймыктанып келген дүйнөдө көлөмү боюнча биринчи орунда турган “Манас” эпосу боюнча сөзсүз айтуубуз абзел.

Озеки чыгармачылык, демек ооздон оозго айтылып, кыргыз элинин куйма кулак, сөз баккан эл экенинен кабар берет. **Мисалы: “Манас” эпосунун изилдениши.**

Эпостун ичине кирип жазуудан мурун мен “эпос” - деген сөздүн өзүн чечмелеп алууну туура көрдүм. Баарыбызга белгилүү болгондой дүйнөлүк термин катары кабыл алыганы менен бул сөз ар кайсы элде ар түрдүү колдонулуп келет. Ушул күнгө чейин анын так түшүндүрмөсү да бериле элек. Анткени, эпостун жаралышы, калыптанышы, өнүгүшү ар кайсы элде аркандай жол менен өткөн. Ошондон улам, анын негизинде түзүлгөн теориялар да ар башка болуп келген. Ошондой болсо да, илимий аппараттын элементи катары “элдик эпос” деген термин эмнени түшүндүрөт деген суроого жооп издеп көрдүм. Л. Тимофеев менен С. Тураевдин адабият таануу терминдеинин сөздүгүндө, элдик эпос (epos деген байыркы грек сөзү – сөз, кеп, баян дегенди билдирет) – баатырдык эпопея жана мекенчил мазмундагы , тарыхый өзөгү бар, адатта элдик музыкалык аспаптын коштоосу менен элдик ырчылар тарабынан аткарылган ыр. Фольклордун башка жанрларына салыштырмалуу элдик эпос салттуу болуп эсептелинет. Ал өзүнө көлөмдүү окяларды, узак мезгилди жана кеңири мейкин аралыгын, толук кандуу сүрөттөөлөрдү камтыйт. Элдик эпос жеке өзүнө гана таандык саптарга да ээ. Ага сырткы сюжеттүүлүк жана драматизмдин өнүгүшү мүнөздүү. Анткени сюжеттин өзөгүн көпчүлүк учурда согуштук окуялар, элдик баатырлардын душман менен беттешүүсү жана эң соңунда анын душманды жеңүүсү түзөт. Эпостун каарманы – элдик мүнөздүн бардык жакшы сапаттарын өзүнө сиңирип алып жүргөн баатыр, жоокер, ал

эбегейсиз күч кубатка ээ экендиги менен өзгөчөлөнүп турат. Ал өзүнүн эл-жеринин эгемендүүлүгү үчүн күрөшкөн жоокер. Мындай образдар эпосто өтө маанилүү идеялык кызмат аткарат.

Эпос оозеки түрдө жаралып келген (жөө жомок, эпопея, тарыхый ыр, жомок). Эпостун дагы бир негизги өзгөчөлүгү бул анын ыр түрүндө болгондугу. Ошондуктан ага музыкалык ыргак да мүнөздүү. [1]

Ал эми элдик оозеки чыгармачылыктын улуу эстелиги болуп эсептелген “Манас” эпосу оозеки жаралып, кылымдар бою оозеки өнүгүп, оозеки жашап, биздин доорго чейин келип жеткен.

Улуу эпостун айтуучулары, жалпы эле манасчылар чыгармачылыгы жагдайында кеп козголгондо мындан беш жүз жылдай мурда жашап өткөн Токтогул ырчы, үч кылымдай мурда өмүр кечирген Нооруз аттуу адамдардын ысымы аталат. Аларга кошо Жайсаң ырчы, Ырамандын ырчы уулу сыяктуу акын, жомокчулардын даңазалуу атагы сакталып калганы менен, алардын чыгармачылыгы жөнүндө кенен-кесир маалымат жок. Кийинки, өткөн кылымдагы, атактуу манасчылар Келдибек, Балыкооз (Бекмурат), Найманбай, Назар, Телтай, Акылбек, Суранчы, Дыйканбай, Чоңбаш, Чоюкелердин чыгармалары да кагазга түшүрүлүп калбагандыгы манастаануудагы орду толгус чоң өксүк эмеспи.

Ошентсе да, “Манас” эпосу жөнүндө маалыматтар тарыхта сакталып келген. Алардын туу башында 16-кылымга таандык тарыхый эстеликтеги – Молло Сейф ад-Дин Ахсикантинин “Мажму ат-таварих” (“Тарыхтар жыйнагы”) аттуу кол жазма китебиндеги ушул эпоско тиешелүү маалыматтар турат. [2]

Бул кол жазма парсы – тажик тилинде жазылган. Ал эми 90-жылдары эски кол жазмаларды окуп, жарыкка чыгаруу жагынан чоң тажрыйбасы бар, акын жана манастаануучу Омор Сооронов демилге көтөрүп, Молдо Мамасабыр Досбол уулу экөө “Тарыхтардын жыйнагын” парсы тилинен кыргыз тилине которуп, түшүндүрмөлөр менен коштоп, 1996-жылы Бишкекте өзүнчө китеп кылып чыгарышып, атуулдук чоң иш бүткөрүшүп, 5 кылым мурда жазылган, ичинде Манас баяны бар көзгө басар мурасты эне тилибизде окууга окумуштууларга, жалпы окурмандарга мүмкүнчүлүк түзүштү.

Эң кызык жери “ Тарыхтардын жыйнагында” “Манастан” ыр түрүндө да алты сап үзүндү берилген. Анын парсычасы менен да, кыргызчасы менен да таанышып көрөлү:

Парсычасы:
Раван шүт Манас басуйи майдан
Буромат аз адув нолайи афгон.
Жулай чун ба Манас гурзи андохт,
Манас хан найза-и худро равон сохт.
Башиддат жаңхо карда хамон дам,
Ба ях дигар зада найза дамба-дам.
Кыргызчасы:
Манас чыгып майданга
Душмандарды боздотту.
Жолой Манаска найза сайды,
Манас да найзасын сокту.
Ошондо уруш катуу болду,
Бири бирине дамба-дам найза сайышты. [3]

“Тарыхтардын жыйнагынан” кийин 19-кылымдын экинчи жарымына дейре “Манас” эпосу жөнүндө жазма тарыхый булактар азырынча кездешпейт. 1849-жылы орус бийлигинин Жетисуудагы өкүлү, жогорку билимдүү адам барон К. Л. Врангелдин (кээ бир окумуштуулар бу кишини майор Франель деп жаңылыш жазып жүрүшөт) Или суусунун жакасында

[1]Т. А. Бакчиев “Манас таануу” Бишкек - 2012
[2]К. Ботояров “Көөнөргүс мурас” Бишкек - 1996
[3]С. Байгазиев “Манас таануу” Бишкек - 2010

жашаган кыргыздардан Манас жана анын уулу Семетей жөнүндө уламыш сөз жазып алганы тууралуу жазма кабар бар.

19-кылымдын экинчи жарымында “Манас” эпосун эл оозунан жыйнап алууга олуттуу көңүл буруп, бул ишке биринчи жолу илимий негиз салган, жогоруда ысымы аталган казак окумуштуусу Чокон Валиханов болуп саналат. Сибирдеги Омск шаарында кадет корпусун бүтүргөн, 21 жаштагы жаш офицер Чокон Валиханов орус экспедициясына кошулуп, Ала – Тоого келет. Саякатка келген Чокон Валиханов кыргыздардын арасында эки ай болот. Жаш окумуштуу Ысык-Көлдөн элдик чыгармачылыктын көркөм дүйнөсү менен кездешет.

Нечендеген ак таңдай акындар, ырчы – жомокчулар, жаагын жанган санжырачылар менен жолугушат. Өзүнүн кол жазмаларында ошончо таланттардын ичинен Чокон бизге белгисиз Телтай деген акындын гана атын атаган. Телтайдын талантына таң калып, ага “феномен” (укмуш) деп бир сөз менен гана баа берип кеткен. Чокон ошол кезде элге атак-даңкы жайылып, таланты ташкындап турган, атактуу Келдибек манасчыга да жолуккан болуу керек. Бирок, Ч. Валиханов “Манасты” кагазга түшүрүп жатса да, эмгектеринде эмнегедир эч бир башка манасчынын атын атаган эмес.

Мына ошентип, Ысык – Көлдө эки ай жүргөн кезинде, Ч. Валиханов өтө зор кызыгуу менен кыргыздын көптөгөн уламыш – аңгемелерин, ырларын, санжыра-тарыхтарын жана башка көп кыйла фольклордук материалдарды бир нече дептерге жазып алган. Айта кетчү нерсе, ошол дептерлердин бири айтылуу Кененсары Касымовдун 1847-жылы Чүй боорунда кыргыздар менен болгон согушу жөнүндө эл оозунан уккан материалдарга арналыптыр. Ошондой эле Ысык – Көлдүн Түп аймагынан белгисиз манасчыдан жазылып алынган “Көкөтөй хандын ашы” камтылган. “Манастын” бул үзүндүсү бардыгы 3600 ыр саптарынан туруп, араб тамгасы менен калың кагаздуу 47 беттик өзүнчө дептерге жазылган. Чокон Валиханов кагазга түшүргөн “Манастын” ошол тарыхый саптарынан бир түрмөктү окуп таанышып көрөлү. Чокондун баамында, тарыхта биринчи жолу кагазга түшкөн кыргыз ыр сөзү төмөнкүдөй:

Көкөтөйдүн ашы
Алтын ээрдин кашы экен,
Атажурттун башы экен,
Күмүш ээрдин кашы экен,
Түн түшкөн калың көп ногой
Журттун башы экен.
Көкөтөйдүн хандарың
Эми, алдынан өтмөй болуптур:
-Сары ногой баласы
Жайма көкүл Жаш Айдар, чором,
Мааникерди бир мине көр, чором,
Калың бир кара көп ногой, чором,
Башынан элди кире көр, чором.

Үйсүндөрдүн Үмөткө,
Үмөткулу Жайсаңга айт.
Карыны салык бийине айт.
Катта курсак байына айт.
Сары сакал, тик мурут,
Айыр сакал, киш мурут –
Барына бардай айта көр, чором.

Улутубуздун сыймыгы – улуу дастаныбыздын эл оозунан жыйналуу тарыхын ар тарабынан иликтеп терең билүүбүз зарыл. [1]

Кошумча маалымат “Манас”, “Семетей” жана “Сейтек” үчилтигинен турган “Манас” эпосу ЮНЕСКОнун дүйнөлүк мурастар тизмесине кирген. Бул эпос дүйнөдөгү эпостордун

---
[1]С. Байгазиев “Манас таануу” Бишкек – 2010

эң көлөмдүүсү катары белгилүү, жада калса Гомердин да эмгектеринен алда канча чоң. Сюжет боюнча, Ногой хандын көзү өткөндөн кийин басып алуучулар кыргыздарды Ала-Тоодон сүрүп жиберет. Хандын уулу Жакып алтай калмактарына кызмат кылууга аргасыз болот. Абдан чоң эмгек менен ал байлык топтойт, бирок ага мураскор боло турчу уул көп жылдар бою такыр буйрубай коет. Жакып карып калганда гана Манас төрөлөт. Манас чыныгы баатыр болуп чоңоет, бул тууралуу алтайдын калмактары душмандардын башкаруучусуна маалымдашат. Анткени баш ийбеген кыргыз элинин чыныгы баатыры жана лидери өсүп келе жаткан эле. Алгач Нескар деген калмак аскер башчысынын аскери Манасты өлтүрүүгө аракет кылат, бирок Манас бөлүнүп кеткен урууларды бириктирип, аскер башчысын жеңип чыгат. Бул жаш жигиттин келечеги кең болорун көргөн кыргыздар гана эмес, маньчжурлар да, казактар да анын башаты алдында биригет. Андан кийин Манастын, анын жан-жөкөрлөрүнүн эрдиктери баяндалат. Ар бир Манастын жан-жөкөрү өзгөчө бир орунга ээ. “Манас” эпосу дүйнөдөгү эң чоң эпос болгондуктан, аны эки ооз сөз менен айтып берүү мүмкүн эмес. Кыргыздардын бардык эпосторундагы каармандарынын эрдиктерин чогултканда да Манастын жасаган эрдиктери алда-канча көбүрөөк. Ал чыныгы душмандар менен күрөшкөн, бирок сыйкырдын да бул эпосто өз орду бар: Алмамбет тоо периси Аруукеге үйлөнөт. Манастын жубайы Бухара ханынын кызы Каныкей болот. Каныкейде сулуулук менен бирге эле өз ою да, күч десең күч, акыл десең акыл болгон. Дал ушул Каныкей өмүрлүк жолдошунун коюлган жерин душмандардын көзүнөн бапестеп даярдап, сактап жана катып койгон. “Манаста” мурунку эпостордогу ыкмалар колдонулган: башында ал эли үчүн аракет кылган жалгыз каарман жоокер, кийин элине өз мекенин кайтарып берген улуу баатыр болгон. Бул эпосто чыккынчылыкты даярдап жүргөн чет жакалык душмандар, көрө албаган туугандар, баарыдын күчүн баскысы келген жалганчы достор жана өзүнчө чыгармадагы бир бутакты ээлеп турган сүйүү баяны да кенен баяндалып чагылдырылган.

Ошол менен бирге эле элибиздин руханий байлыгынын өзөгүн түзчү жана башка эпостор “Эр Төштүк”, “Кожожаш”, “Курманбек”, “Жоодарбешим”, “Жаныш-Байыш”, “Эр Табылды”, “Жаңыл Мырза”, “Кедейкан” жана башкаларбоюнча да билүүбүз абзел.

“Кожожаш”

Уруу түзүлүшү доорунда пайда болгон байыркы эпостордун бири. “Эр Төштүк” эпосундай эле анда дагы кыргыздардын тотемдик ишеними чагылдырылган. Чыгарма мифологиялык жандыктарга бай. Алар менен өзүнүн уруусунун, үй-бүлөсүнүн кызыкчылыгын коргогон жалгыз баатыр күрөшөт. Эрте пайда болгон эпостордун (“Кожожаш”, “Эр Төштүк”) өзгөчөлүгү мына ушунда. Эр Төштүктүн жана Кожожашдын душмандары жер алдында жашаган жаныбарлар, ажыдаарлар жана жаратылыш жандыктары, Манастын душмандары болсо – өз жерине коопсуздук жараткан жат элдиктер болгон. Кожожаш – болуп көрбөгөндөй көркөмдүү бугуну (сөзсүз токойдун ханышасы болгон) колго түшүрүүнү кыялданып жүргөн мергенчи болгон. Узак кыштан кийин өзүнүн тукумун ачкачылыктан алып кала турган жигердүү мергенчи болгон Кожожашка эли ишенип, үйдөгү малдын эти менен тамактанбай калган. Ошентип отуруп алардын жаратылышка болгон мамилеси жырткычтыкка өтө баштайт. Албетте муну жаратылыш эч качан кечире албайт. Бугу – Сур Эчки көптөгөн эчкилердин энеси. Ал аларга чеги менен аңчылык кылууга уруксат берет, ашып кетсе ал аңчылык кылган адамга сөзсүз түрдө жообун кайтарат. Анткени анын каарынан эң мыкты деген мергенчи да, балдарынын баарын өлтүрүп, бирок өзүнө жете албай калган бойдон каза тапкан. Бул эпос адам жаратылышка ар дайым аяр мамиле жасашы керек деген адеп-ахлактык маани-мазмунга ээ.

“Эр Төштүк”

Эр Төштүк – көптөгөн башка элдин эпосторунда кезиктирүүгө мүмкүн болгон баатырдын образы. Ал өзүнө жакын болгон адамдардын жанын куткаруу үчүн жердин алдына кирет. Өзүнүн максатына жетүү үчүн түркүн мифологиялык жандыктар, жиндер,

дөөлөр менен күрөшөт. Эпос алгачкы жолу орус түркологу В. В. Радлов тарабынан жазылган. Ал Шамшы айылындагы белгисиз жомокчудан уккан. Кийинчирээк эпостун эң мыкты варианты болуп Саякбай Каралаевдики табылат. Ал эми эпостун өзү болсо бир нече окумуштуулардын жана адабиятчылардын илимий изилдөөлөрүнүн объектисине айланган. Эпос убакыт өтүп акырындык менен жалгыз баатыр тууралуу байыркы уруулук эпостон “Манас” эпосунун дагы бир каарманына өзгөргөн.

Эр Төштүк уникалдуу баатыр – ата-энеси карып калганда пайда болгон, күн санап аябагандай тездик менен өсүп чоңойгон уул, кийин тогуз бир тууганы дайынсыз жоголгонун угуп баардыгын табат дагы, аларды да үйлөндүрүп, өзү да аял алат. Бул эпостогу ыкмаларды дүйнөдөгү жомоктордун көбүнүн сюжетинде кезиктирүүгө болот: кичүү улуу баардыгын сактап калган баатыр, атасы бир жез кемпирге баласынын жанын саткан байкуш киши, жарым ишин аткара турган атты белек кылган сүйүктүүсү, ал сактаган жаныбарлар, аны сактап калган жаныбарлар. Алар менен бирге дарактагы сандыкка жаны катылган каардуу каарман, зымырык куш жана дөө бар.

“Курманбек”

Курманбектен эпостордун алгачкы этабы башталган десек болот. Баатырлар жин-шайтандар жана сыйкырчылар менен эмес, чет жакалык басып алуучулар менен күрөшөт. Кийинки эпостордон эл кандай тарыхый этапты басып өткөндүгүн алардын чыныгы душмандары (калмактар) чагылдырылгандыгынан жеңил эле айырмалоого болот. Эң эле мүнөздүү болгону, баатыр душмандардын колунан эмес, уруунун ичиндеги чыккынчылардын колунан каза табат.

Жаш баатыр Курманбек өжөр жана кайраттуу, элди калмактарга – басып алуучуларга каршы чыгара алган чыныгы жол көрсөтүүчү. Анын баатырдыгы аны атак-даңктуу кылып, аты шамалдай сызып бат эле тарап кетет, бирок анын өз атасы баласынын кадыр-баркынын ашып бараткандыгын көрө албай, эң керектүү учур дегенде эң күчтүү жана ишенер атын алып коет дагы, андан бир канча алсыз атка алмаштырып салат. Курчоодон мындай ат менен чыга албай калган Курманбек акыркы болгон күчүн жумшап күрөшөт, аягында жалгыз досу тирүү калат дагы, Курманбек ага жаны чыгып жатып, уулуна көз болуп туруусун керээз кылып көз жумат.

“Жоодарбешим”

Кыргыздар үчүн эң башкысы үй-бүлө, генеология болгон, муну жада калса эпостордун жана уламыштардын уландысынын болгондугу менен тастыктаса болот. Мисалы: Жоодарбешим Эр Төштүктүн уулу, тукумдун дагы бир улуу баатыры болуп чыга келет. Ал дагы атасынын мифтик душмандары – жез кемпирлер, жин-шайтандар жана дөөлөр менен күрөшүүнү улантат.

“Жаныш-Байыш”

Эки бир тууган баатыр тууралуу эпос 16-17-кк. пайда болгон. Ал эпос боюнча эки бир тууган эки перини кезиктирип, үйлөнөт. Аларды күчтүү душман катары көргөн калмак башкаруучусу чалгынчыны жиберет. Кийинчирээк ал чалгынчы бир туугандардын досу болуп жакындашат. Көздөгөн максатты ишке ашыруу үчүн беш жыл жумшалат, бирок чалгынчы бир күнү бир туугандарды тузакка түшүрөт. Курал-жараксыз колго түшкөн бир туугандардын бири туткунга түшүп, экинчиси жаракат алат. Бирок Жаныш качып кетет дагы, дары чөптөр менен өзүн дарылап алат. Андан ары сюжет грек мифтери сыяктуу өрчүп кетет: хандын кызы Байышка качканга жардам берет, жана жоокерлер менен келген бир тууганы менен ал кайрадан биригип, душманын талкалайт. Ал эми мекенинде одиссей окуясы болуп турган кез эле: такты хандардын аялдарына үйлөнүүнү чечкен кулдар ээлейт, башкаруучулар өз мекенине жашыруун кирет. Албетте аягында чындык ачыкка чыгат, чыккынчылар өлүм жазасына тартылып, башкаруучулар сый-урматка татыктуу болушат.

Ушундай эле сюжетке, бирок ар башкача аталышка ээ болгон эпостор башка элде да, казактарда, өзбектерде, Түштүк Сибирь элинде да бар.

“Эр Табылды”

Эр Табылды кыргыз элин калмактардан жана ички душмандардан – сатылып кеткен туугандардан сактаган каарман аскер болгон. Курманбектен айырмаланып, Эр Табылды ишенимдүү жоокерлеринин колдоосу менен бардык душмандарын жеңип чыгат.

“Жаңыл Мырза”

Эпос каармандарынын катарында Жаңыл Мырза сыяктуу аял кишинин да орду болгон. Ал – нойгут тукумунан чыккан, көптөгөн эркектерден да кайратуу айым болгон. Душмандарга салык төлөөнү каалабаган Жаңыл Мырза өз каалоосуна жетип, жеңип чыгат, бирок душман ага такыр башка тараптан сокку урууну чечет. Аялдыкка сулуу жана да баатыр кызды алууну, анын баш көтөргөн улуу элин башкарууну каалаган үч хан нойгуттарга келет. Сыйды туура көрсөтө албастан алар кыздын колунан каза табат. Калган тукумдар андан коркуп, ага каршы биригет. Эли кыйрап кетпесин деген кыз карыган чалга турмушка чыгууга макул болот. Эгерде ал согуштук мелдештерге чакырылбаганда, Жаңыл Мырза жашоосун тынч улантып кете бермек. Курал менен бирге эле анда мурунку эрдиги жана кайраты да ойгонот, ошентип Жаңыл Мырза жерине кайра кайтып, элин коргоону улантууга болгон күчүн жыйып келет.

“Кедейкан”

“Кедейкан” – чыныгы куулуктун жана амалдуулуктун чыгармасы десек болот. Башкы каарман аскер дагы, коргоочу дагы эмес. Ал - каардуу хандан үч күнгө гана бийлигин мелдеште утуп алган куу амалдуу Кедейкан. Үч күн аяктаган соң бул амалдуу киши бийликти бергиси келбей, мурунку залим ханды сүрүп чыгарып, өзү жаңы жана адилеттүү бийлик жүргүзүп кетет.

Колдонулган адабияттар:

1. Т. А. Бакчиев “Манас таануу” Бишкек - 2012
2. К. Ботояров “Көөнөргүс мурас” Бишкек - 1996
3. С. Байгазиев “Манас таануу” Бишкек - 2010
4. Эркин Тоо гезити 2016-жыл

УДК 371. 31. 513

ОРТО МЕКТЕПТЕ СТАНДАРТТУУ ЭМЕС ТЕҢДЕМЕЛЕРДИ ЖАНА БАРАБАРСЫЗДЫКТАРДЫ ЧЫГАРУУНУН ЫКМАЛАРЫН ҮЙРӨТҮҮ

Тагаева Д. А. *– п. и. к., ОГПИ*

Макалада стандарттуу эмес теңдемелерди жана барабарсыздыктарды орто мектептин окуучуларына чыгаруунун айрым ыкмаларын үйрөтүү маселелери каралат.

Түйүндүү сөздөр: *теңдеме, барабарсыздык, стандартту эмес, чыгарылыш,*

Жалпы билим берүүчү мектептерде окуучулар бир өзгөрүлмөлүү теңдемелер, барабарсыздыктар, эки өзгөрүлмөлүү теңдемелердин сисетемасы жана эки өзгөрүлмөлүү барабарсыздыктардын системасы менен жетиштүү деңгээлде эле тааныш болуп келишет. Айрым тереңдетилген багыттагы мектептерде бул теңдеменин түрлөрүнөн башка дагы теңдемелердин жана барабарсыздыктардын стандарттуу эмес түрүнө кайрылып келишет. Бул болсо мезгилдин талабы. Себеби коомубуз өнүккөн сайын азыркы биз тарбиялап, билим берип жаткан окуучуларыбыз алдыга карай умтулуу менен көптү билгилери келет. Башкача

айтканда илим- техниканын өсүшү менен чыгармачыл жаштар көбөйүүдө. Ал эми чыгармачыл жаштардын математикалык билим алуусунда стандартттуу эмес маселелерди кароо ашыкча болбойт [2].

Эгерде маселени чыгаруунун бир нече ыкмасы талап кылынса, анда окуучулар чыгаруунун эң жөнөкөй, кызыктуу, убакытты үнөмдөөчү жолун тандашмак. Ал эми чыгаруу үчүн теориялык алган билимдерин , усулдарын жана ыңгайлуу жолдорун тандоо менен бирге маселени анализдеп , турмуштук жагдайларда колдонуучу жактарын да эске алышат. Бул болсо окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн активдештирип, предметке болгон кызыгуусун калыптандырат. Маселелерди түрдүү ыкмалар менен чыгарууну акырындык менен төмөнкү класстан баштап үйрөтүүгө болот. Окуучуларды маселенин шартын толук окуп, түшүнүп, анализдеп, өз алдынча тандоо жүргүз билүүгө тарбиялоо зарыл. [4, 34-36].

Көбүнчө бир сабакта маселе бир же эки жол менен чыгарылат. Калган учурларын табуу үйгө тапшырмага өз алдынча изденип , таап келүүгө берилет. Мындай изденүүчүлүк окуучуларды чыгармачылык менен иштөөгө алып келет. Өз алдынча үйдө изденүү менен аларда кээ бир чогуу талкуулай турган проблемалык суроолор пайда болот . Бул проблемалык суроолор сабакта , кружок сабактарында, же консультация мезгилинде талкууга алынып, чечилбеген маселелерди ортодо талкуу аркылуу чечүүгө туура келет [3].

Айрым учурда окуучулар өздөрү тапкан маселелерди чыгаруунун ыкмалары татаал болуп калат. Бирок алардын бул изденүүчүлүгү өздөрү окуп үйрөнүшкөн материалдын колдонушун билип алуусуна, билимдеринин тереңделишине карата тарбиялык мааниси зор болуп эсептелет.

Окуу программасындагы кандайдыр бир бөлүктү жыйынтыктоочу

сабакта материалды оз ичине камтыган маселелерди түрдүү ыкмалар менен чыгаруу максатка ылайыктуу. Мугалимдин системалуу, план ченемдүү жана туруктуу иш алып баруусу окуучулардын логикалык кабыл алуусун өстүрүп, изденүүчүлүк жөндөмүн өрчүтөт.

Математикалык маселелерди түрдүү ыкмалар менен чыгаруу аркылуу

окуучулар теориялык алган билимдерин тереңдетүү менен гана чектелбестен математикалык ой жүгүртүүлөрү, билимдери кеңейип, маселе чыгаруунун түрдүү усулдарын үйрөнүшөт[4].

Алгач теңдеме түшүнүгүнө токтолуп кетели. Берилген эки функциянын маанилери барабар болгондой кылып, аргументтин маанилерин табуу маселелеринин аналитикалык жазылышы – теңдеме болуп эсептелет. Бул функциялар көз каранды болгон аргументтер белгисиздер делип, ал эми белгисиздердин ошол берилген функциялары барабар боло тургандай маанилери теңдеменин чыгарылыштары (тамырлары) деп аталат. Белгисиздердин мындай маанилери теңдемени канааттандырат. Мисалы, 2х - 8 = 0 - бир белгисиздүү сызыктуу теңдеме, анын чыгарылышы х = 4, эки белгисиздүү квадраттык $x^2 + y^2 = 41$ теңдемесинин чыгарылыштарынын бири х = 5 , у =4. Берилген теңдеменин чыгарылыштарынын жыйындысы белгисиз үчүн мүмкүн болгон маанилердин Е көптүгүнө жараша болот. Кээде Е көптүгүндө теңдеменин чыгарылышка ээ болбой калышы да ыктымал. Анда ошол көптүктө теңдеме чыгарылышка ээ эмес болуп, чыгарылбас деп аталат. Эгерде теңдеменин ошол көптүктө чыгарылышы болсо, анда ал бир же бир нече, айрым учурда чексиз көп чыгарылышка ээ. Мисалы, $x^2 - 5 = 0$ теңдемеси рационалдык сандардын көптүгүндө чыгарылбайт. Ал эми чыныгы сандардын көптүгүндө $x_1 = \sqrt{5}$, $x_2 = -\sqrt{5}$ эки чыгарылышына ээ болот. Чыныгы сандардын көптүгүндө $tg = 1$ теңдемесинин $x_1 = \frac{\pi}{4} + \pi\kappa, (\kappa = 0, \pm 1, \pm 2, ...)$ чексиз көп чыгарылыштары бар. Эгер Е көптүгүнүн бардык элементтери теңдеменин чыгарылыштары болсо, анда ал ошол көптүктө теңдештик деп аталат. Мисалы, $x = \sqrt{x^2}$ теңдемеси терс эмес сандардын көптүгүндө теңдештик болт. Бирок чыныгы сандардын көптүгүндө теңдештик болбойт. Анткени $y = x$ Жана $y = \sqrt{x^2}$ функциялары терс эмес сандар үчүн ган барабар мааниге ээ . Бир эле мезгилде

бардык теңдемени канааттандыра турган белгисиздери изделген бир нече теңдеменинжыйындыгы теңдемелер системасы деп аталат. Бардык теңдемени бир мезгилде канааттандырган белгисиздердин маанилери системанын чыгарылышы делет. Мисалы, $\begin{cases} x-y=1 \\ x+y=7 \end{cases}$ теңдемелери эки белгисизи бар, эки теңдемелердин системасы болуп , анын чыгарылышы $x=4, y=3$ эсептелет. Эгерде бир теңдемелер системасынын (бир теңдеменин) ар бир чыгарылышы экинчи теңдемелер системасынын (экинчи теңдеменин) да чыгарылышы болсо, анда ал теңдемелер системасы тең күчтүү деп аталат. Эгерде $f(x)=x$ трансцеденттик функция болсо, анда $f(x)=0$ трасцеденттик теңдеме деп аталат. $f(x)$ функциясына карата теңдеме тригонометриялык, логарифмдик, көрсөткүчтүү деп аталат да аталат [5].

Теңдемени чыгарууда түрдүү жакындатып чыгаруу методдору колдонулат. Теңдемелер системасынын ичинен эң жөнөкөйү сызыктуу теңдемелер системасы. Теңдемелерди чыгарууда белгисиздерин жок кылууга келтирилет. Сандар теориясында чыгарылышы болуп Диофант теңдемесинин теориясы изилденүүчү аныкталбаган теңдемелер каралат. Жалпы учурда теңдемелер кандайдыр бир А көптүгүнүн a элементин табуу жөнүндөгү маселенин жазылышы болуп эсептелет. Мисалы, $F(a)=\Phi(a)$, мында F жана Ф функциялары А көптүгүнүн В көптүгүнө болгон берилген чагылдыруусу. Эгерде А жана В функциялардын көптүгү болсо, анда теңдеме жогоруда каралган түрүнө кирет. Эгерде А жана В көп өлчөмдүү мейкиндикте чекиттердин көптүгү болсо, анда теңдемелер системасы пайда болот. Эгерде А жана В функциялардын көптүгү болсо, анда чагылдыруунун мүнөзүнө карата кадимки дифференциалдык теңдеме, айрым туундулуу дифференциалдык теңдемелери, интегралдык теңдеме жана башка теңдемелердин түрү боушу мүмкүн [2].

Мектеп программасында эки өзгөрүлмөлүү теңделердин системасын чыгаруунун ордуна коюу, алгебралык кошуу, графигин түзүү, аныктагычтар жолун пайдалануу менен окуучулардын теңдемелер жана алардын системасы боюнча көз караштарын андан ары да тереңдетүүгө боло тургандыгына ишенимдүү кароого болот. Мындай жолдорду билүү менен алар системаларды чыгаруунун бир нече ыңгайлуу жолдорун тандай биле алышат.

Жогорудагы теңдемелерди жана теңдемелердин системасынан сырткары чыгармачыл окуучуларга стандарттуу эмес теңдеме жана барабарсыздыктарды сунуштоого болот.

Математикада «стандарттуу маселе» термини өз ичине ар түрдүү талкуулоолорду камтыйт. Биз карай турган стандарттуу эмес маселелер бир өзгөрүлмөлүү теңдемелер жана барабарсыздыктар болмокчу. Бардык эле бир өзгөрүлмөлүү, эки өзгөрүлмөлүү теңдемелерди стандартуу деп атоого болбойт, мисалы x + y = 5, суммасы 5 ке барабар болгон ар кандай түгөйлөрдүн көптүгү бул теңдеменин чыгарылышы болот. Мындай теңдеме жөнөкөй, аныкталган болуп эсептелет. Себеби, теңдеменин чексиз көп чыгарылыштарын табууга мүмкүн. Биз стандарттуу эмес, бир нече оригиналдуу талкуулоолордон кийинки анык жоопторго ээ болгон бир өзгөрүлмөлүү, эки өзгөрүлмөлүү теңдемелер Жана барабарсыздыктарга токтолобуз.

Теңдемелерди жана барабарсыздыктарды функциянын монотондуулуугунан пайдаланып чыгаруу.

Төмөнкү эң жөнөкөй, көп кездешүүчү барабарсыздыкты чыгарып көрөлү:

1. Барабарсыздыкты чыгаргыла: $\sqrt{3+x} \geq 3-x$.

Чыгаруу: мындай барабарсыздыктарды чыгарууну окуучулар мурда карашкан. Барабарыздыктардын мындай түрлөрүн чыгаруу үчүн барабарсыздыктарды чыгаруунун эки стандарттуу түрүн: эгерде $3-x>0$ болсо, квадратка көтөрүү (эгерде $3-x \leq 0$ болсо, барабарсыздык аткарылат) жана өзгөрүлмөнү алмаштыруу ($y=\sqrt{3+x}$) жолдорун пайдаланууга болот.

Эми барабарсыздыктарды чыгаруунун дагы бир стандарттуу эмес түрүн карайлы. Барабарсыздыктын сол жагындагы функция монотондуу өсүүчү, оң жагындагы функция

кемүүчү . $\sqrt{3-x}=3-x$ теңдемеси бирден ашпаган тамырга ээ болот. $-3\le x<x_0$ аралыгында $\sqrt{3-x}<3-x$ барабарсыздыгынын чыгарылышы $x\ge x_0$ болот. Берилген аралыкта $x_0=1$ мааниси тандалат. Ал эми берилген барабарсыздыктын жообу: $x\ge 1$.

2. Теңдемени чыгаргыла: $3^x+4^x=7^x$.

Чыгаруу: Теңдеменин шартынан көрүнүп тургандай теңдеменин бир тамыры $x=1$.

Мындан башка тамыры жок экендигин далилдейли. Теңдеменин эки жагын тең 7^x ке бөлүп , төмөнкү теңдемеге келебиз: $\left(\frac{3}{7}\right)^x+\left(\frac{4}{7}\right)^x=1$. Барабардыктын сол жагы монотондуу кемүүчү функцияны мүнөздөйт. Мындан берилген теңдеме бир гана тамырга ээ боло тургандыгын көрүүгө болот, б. а. $x=1$. Демек, берилген теңдеменин жообу: $x=1$.

Ошентип , жогорудагы эки мисал аркылуу төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарууга болот: эгерде $f(x)$ функциясы монотондуу өсүүчү, ал эми $\varphi(x)$ монотондуу кемүүчү болсо, анда $f(x)=\varphi(x)$ теңдемеси бирден ашпаган тамырга ээ болот. Мында $x=x_0$ теңдеменин чыгарылышы. Эгерде $x>x_0$ болсо, $f(x)>\varphi(x)$, эгерде $x<x_0$ болсо, $f(x)<\varphi(x)$ болот.

Жогорудагы мисалдардан мындай идеяны айтууга болот: эгерде $f(x)$ функциясы монотондуу болсо, анда $f(x)=f(y)$ барабардыгынан , $x=y$ экендиги келип чыгат.

3. Теңдемени чыгаргыла. $\log_{6-x}\log_2 x=\log_{7-x}\log_2(2x)$

Чыгаруу: Берилген теңдемени өзүнө тең күчтүү болгон төмөндөгүдөй теңдемелерге өзгөртүп түзөбүз: $\frac{\lg\log_2 x}{\lg(6-x)}=\frac{\lg(\log_2 x+1)}{\lg(7-x)}$, $\frac{\lg(7-x)}{\lg(6-x)}=\frac{\lg(\log_2 x+1)}{\lg\log_2 x}$, $\log_{6-x}(7-x)=\log_{\log_2 x}(\log_2 x+1)$.

Теңдемени чыгаруу үчүн $f(t)=\log_t(t+1)$ функциясын карайбыз. t>1 болгон учурда бул функциянын монотондуу кемүүчү боло тургандыгын далилдейли. Муну стандарттуу түрдө: туундусун табуу аркылуу далилдөөгө болот. f '(t) = $\left(f(t)=\frac{\ln(t+1)}{\ln t}, f(t)=\frac{t\ln t-(t+1\ln(t+1))}{t(t+1)\ln^2 t}\right)$. t>1 болгондо , f '(t)<0 экендигин далилдөө жетиштүү. Башка түрүн көрсөтөбүз: $f(t)-1=\log_t(t+1)-1=\log_t\left(1+\frac{1}{t}\right)$. Акыркы алынган функция кемүүчү болуп эсептелет (негизи өсөт, логарифмдин белгисине карата функция кемүүчү).

Жогорудагы берилген теңдеме $f(6-x)=f(\log_2 x)$ түрүнө келет. Демек, $\log_2 x=6-x$. Сол жактагы функция өсүүчү, оң жактагы функция кемүүчү , мындан чыгарылыш жалгыз гана экендиги келип чыгат. Б. а. тандоо жолу менен $x=4$ жообун алабыз [1].

Мындай теңдеме жана барабарсыздыктардан бир нече мисалдарды көрсөтүүгө болот. Ал эми стандартуу эмес жол менен далилдөөнү чыгармачыл, өзгөчөлөнгөн таланттуу балдарга көбүрөөк сунуштоого болот.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Шарыгин И. Ф. Голубев «Факультативный курс по математике», М. Просвещение, 1991г.

2. Литвиненко В. Н. Мордкович А. Г. «Практикум по элементарной математике», М. Просвещение, 1991г.

3. Мадраимов С. «Решение задач различными способами». Тезисты докладов. 1989г.

4. «Окуучуларда алган билиминин сапаты жана аны жакшыртуунун жолдору» Фрунзе. « Мектеп» . 1980 ж.

5. « Математика в школе» №6 . 1997г.

УДК 574-лес. Хоз 630*15

КЫРГЫЗ-АТА МАМЛЕКЕТИК УЛУТТУК ЖАРАТЫЛЫШ ПАРКЫНЫН БҮГҮНКҮКҮНДӨГҮ ЭКОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫ

Тажибаева Э. У. – ОшТУ

Бул макалада негизинен Кыргыз-Ата мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы, тоолор тууралуу эл оозунда айтылган уламыштар, топонимикалык аталыштары жөнүндө жазылган. Андан сырткары бүгүнкүкүндөгү экологиялык абалынын начарланышына антропогендик таасирлердин түздөн-түз таасир этип жатканы аларды токтотуунун чаралары жөнүндө айтылган.

Негизги сөздөр: Жер кыртышы, биокөптүрдүүлүк, өзгөчө корукка алынган аймактар, топурактын асылдуулугу, жайыттар.

В статье рассматриваются в основном биологический парк Кыргыз-Ата, легенды о горах, которые передавались из уста в уст, и о топонимических названиях. Антропогенное влияние на сегодняшнее ухудшение экологии ипути решения этих проблем.

Ключевые слова: почвы, биомноговидиость, особо охраняемые природные территории, почваплодородная, пастбища.

Ecological state composition and national natural park «Kyrgyz Ata»

In the article deals the biological part of Kyrgz-Ata, the legends of the mountains, which are transmitted by the mouth in the mouth, and the toponymic names of the mountains, are considered predominantly. Anthropogenic hanging on todays worsening ecology and travel of these problems.

Key words: *I soil, biomediformity, specially protected naturaI territories, fertile soil, pasture.*

Тоолорум жүрөк сырларым,
Тоолорум бүтпөс ырларым.
Асылы сенсиң жеримдин,
Байлыгы сенсиң элимдин демекчи;

Ушундай сонун берекеси төгүлгөн «Кыргыз-Ата» мамлекеттик улуттук паркы жана аны курчап турган тоолордун экологиялык абалы жөнүндө айтпасак болбос. Бүгүнкүкүндө корукка айланган бул аймак 1992-жылы 18-мартта арча токойлорун сактоо жана жоголуп бара жаткан жаныбарларды, өсүмдүктөрдү коргоо максатында түзүлгөн. Учурдаөзүнө тиешелүүаймактардын арча токойлорун жана флорасы менен фаунасын коргоп улуттук жаратылыш парк болуп иштеп жатат. Мындан сырткары туризимди жана элдердин эс алуусун уюштуруу сыяктуу милдеттер жүктөлгөн. Улуттук парктын аймагы эки чоң жылганын так ортосунда жайгашкан алар, Кара-Кой жана Мазар. Эки жылганын суусу биригип Кыргыз-Ата дарыясн пайда кылат. Парктын жалпы аянты 11172 га түзөт. Ош областынан 75км, Ноокат шаарынан 35км аралыкта жайгашкан. Парктытүндүгүнөн Ноокат токой чарбасынын жерлери менен чыгыштан, түштүктөн, батыштан мамлекеттик жер фондусу менен чектешет. Райондун арчалуу токойлорунун негизги массивинин узундугу чыгыштан батышка 16, 5 км, түндүктөнтүштүккө 10, 5 кмтүзөт.

“Кыргыз-Ата” мамлекеттик улуттук жаратылыш паркындагы Мазар конушу да өз ичине укмуш сырларды каткан жер. Ушул жерге Кызыр Алейки салам байырлаган деген эл оозунда уламыштар айтылат: «бир мергенчи уудан келе жатып, ошол мазар конушундагы шыйпаң түрүндө салынган үйлөрдүн биринде түнөп калат, кирип жатаары менен эшик «тарс-турс» этипачылып, жабыла берет, уйку болбойт, «мени жактырбады, жактырбаган адам түнөсө ушундай шоокум болот депуккам», -деп мергенчи ылдый түшүп, койчумандарды ойготуп, ошолордун үйүндө түнөптүр. Калк оозундагы сөз калп эместир деп ойлойм.

Адам Ата, Обо эне жаралганга чейин эле пайда болгон бул тоолор эчендеген укмуш сырларды өз ичине катып, бирок, бир да жанга сыр ачпай келе жатат. Мурда чоң энем: «ээ касиети улук, бул жерлердин, садагасы кетейин бул тоолорго», - деп, калар эле. Анткени,

1941-жылдагы Улуу Ата Мекендик согушта Кавказ улутундагы элдерди эвакуациялап Орто Азияга көчүрүшкөндө, биздин жерге да келишип, аларды тоолор баккан деп айтканын укканмын. «Тоолордун берекеси бар», деп айтып калышат. Бүгүнкү күндө мына ушул касиети улук берекелүү тоолорубуздун экологиялык абалдары оор көрүнүшкө дуушар болууда.

Ушул касиеттүү тоолордон ылдый түшө бергенде Кыргыз-Ата мамлекеттик улуттук паркынын түндүк батыш тарабында «Кызкоргон» дегенатлыштагы жайык түздүк айланасы тоолор менен курчалган жер бар бул жер жөнүндө мындай уламыш айтылат: «Байыркы мезгилдерде элибизге жоо тийип, бой жеткен кыздардын баарын тоого жашырышкан экен, ошондо душмандардан кыздарды эсен-аман сактап калган ушул жерди» «Кыз коргон» деп коюшуптур, айланасы тоолор менен курчалган ортосу жайык болгон бул жер азыр корукка айланып, арча, карагай, кайың жана башка түрдүү сорттогу өсүмдүктөр өстүрүлүп жатат. Тунук сууларыбыз эчендеген дартка даба өсүмдүктөрүбүз ушул тоолордун боорунда.

Бүгүнкү күндө «Кыргыз-Ата» мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы өзгөчө экологиялык, геоботаникалык жана фауналык баалуулуктарга ээ, арчалуу токойлордун кайталангыс жаратылыш комплексин сактоо максатында түзүлүп, корголуучу жаратылыш аймактары катары эсептелинет. Жаратылышты жана экологиялык баалуулуктарды коргоодо жаратылыш аймактарынын орду чоң мааниге ээ. [1].

Кыргыз-Ата мамлекетик улуттук жаратылыш паркын сактоонун негизги максаты – республикадагы өзгөчө баалуу болгон биологиялык көп түрдүүлүгүн, арча токойлорун сактап, аларды коргоо жана калыбына келтирүү максатында түзүлгөн. [2].

Бүгүнкү күндө мына ушундай коргоого, сактоого, калыбына келтирүүгө муктаж болгон улуттук парктын экологиялык абалы төмөндөөдө. Бул адамдардын терсиштери ИТР нын өнүгүүсү антропогендик таасирдин күч алышынын натыйжасында кыргыз тоолору да өзгөрүүгө дуушар болууда. Жогорудагы уламыштарда айтылгандай ушундай кооз жерибиз азыркы учурда жардамга муктаж, экологиялык жактан антропогендик таасирлердин натыйжасында булганууга дуушар болууда, кээ бир жаныбарлар жана өсүмдүктөрдүн түрлөрү жок болуп кетүү коркунучунда турат. Жыйырманчы кылымдын башында адамдарда шүгүрчүлүк келтирүү, ынсап болгон дешет. Бирок бүгүнкү 21-кылымдын адамдарында мына ушул сапаттар жок болуп кетүүдө. Тескерисинче ачкөздүк, чексиздик, жырткычтык сапаттардын күч алуусу басымдуулук кылууда. Бул сапаттарга биздин экология туруштук береалбай жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүнтүрлөрү жок болуп кетүү коркунучунда турат. Фаунанын ар түрдүү санын жана ар түрдүүлүгүн, алар жашаган жерди сактоо азыркы учурда адамдардын негизги милдети болуп саналат. Улуттук парк түзүлгөндөн баштап 2008-жылы жаныбарларды изилдеп аныкталганы боюнча суурдун саны 30га аздап, коёндун саны 100-150дөн 13гана аныкталды.

Анткени жаратылышка туура эмес мамиле жасаган адамдар көп Кыргыз-Ата мамлекеттик улуттук паркына эс алганы барган көпчүлүк жарандар ар бири арча жана башка дарылык касиети бар өсүмдүктөрдөн алып келишет, кээ бир адамдар арчаларды сындырып, отун катары пайдаланып терс көрүнүштөрдү жаратууда. Арча карагайларды кыйып, сейрек кездешүүчү жан-жаныбарларды атып жаткандар да жокэмес.

Жергиликтүү калк өздөрүнүн экономикалык жыргалчылыгын канааттандыруу үчүн көптөгөн арчаларды, кайыңдарды ыксыз кыйып курулуш материалдары, отун ж. б. үчүн колдонуп жатышат. Улуттук парктын аймагындагы айдоо жерлер да бар, алардын аянттары туруктуу көбөйүп жатат. Жайыттардын азайып айдоо жерлердин көбөйүшү парктын биоартүрдүүлүгүнүн сакталышына терс таасир этүүдө. Бул көрүнүш парктын токой зоналарында да кездешип жаткан олуттуу коркунучтардын бири. Жергиликтүү калк кошумча каражат табуу үчүн корукка алынган аймактагы жайыттар айдоо жерлерге айлантууда.

Кыргыз-Ата мамлекеттик улуттук жаратылыш паркынын тоолорунун дагы жайытта жүргөн жаныбарлардын, канаттуулардын, малдардын этинин сорту, сапаттуулугунун жогорулугу да ушул тоолордун чөбүнүн, өсүмдүктөрүнүн дары экендигинде, суусунун жанга жагымдуулугунда.

Өсүмдүктөр дүйнөсү улуттук паркта толук изилденип бүтө элек. 2007-2009-жылдары улуттук парктын кызматкерлери тарабынан парктагы өсүмдүктөр дүйнөсү такталып, 217 түрү бар экендиги аныкталган. Анын ичинен бадал дарактардын 21 түрү, өсүмдүктөрдүн 196 түрү аныкталып, алардын 14 түрү дары чөптөргө кирет. Аазыркы убакта изилдөөлөр уланууда. [1]

Негизинен бадал-дарактардан: түркестан арчасы (өрүк арча), жарым шар арча (сары арча), зеравшанарчасы (кара арча), аккайың, суу тал, четин, чычырканак, шилби, ыргай, бөрү карагат, карагат, табылгы, итмурун, чие, долоно жана башкалар кездешет. Андан башка улуттук парктын ичинде КРнын УИАсынын Кара-Кой тажырыйбасынын аянтында башка жактан алынып келинген бадал-дарактардын 83 түрү эгилген. Азыркы убакта алардын 59 түрүбиздиншарткаыңгайлашып, өсүп жатат. [3].

Мергенчилер болсо сейрек кездешүүчү жан жаныбарларды кырып жок кылууда. Бул болсо биздин Кыргызстандагы кызыл китепке киргизилген жан жаныбарлардын жок болуп кетүү коркунучуна алып келүүдө. Канаттуулардан: бүркүт, ителги, улар, кекилик, көгүчкөн, бөдөнө, күкүк, үкү, үпүп, чабелекей, тоңкулдак, карга-кузгун, булбул, чыйырчык, таранчы, сагызган жана башкалар. Ача-туяктуулардан: каман жана эчкитекелер. Мындан сырткары суур, катмултек, коёон, ондатр, карышкыр, ошондой эле чычкан келемиштер бар. [4].

Арча карагайлардын бардык түрүнүнөсө бергендиги климаттын, топурактын асылдуулугунда: бознач, кийикот, чирич, козу карындын түрлөрү, чайчөп, карагат, чие жана башка дарылык касиети бар өсүмдүктөрөсөт. Ушундай ары кереметтүү, касиеттүү, бейиштин төрүндөй болгон жерибизди сактап бүгүнкү күндөгү экологиялык абалына кайдыгер карабастан, келечекти да ойлоо учурдун талабы. Мына ушундай ары кооз, ары кереметтүү тоолорубуз жана кыргыз жерлеринин бирине «Кыргыз Ата улуттук паркы» деп корукка алынганына карабастан жайыттарга малдарын жайышып, айдоо жерлерге айландырып эгин эгип, экосистеманы бузушуп антропогендик жаат, бүгүнкүкүндө ошол жерлерге да жырткычтык мамиле кылып жатышат. Табийгый өсүпжатканарча, кайың, карагай жана башка көптөгөн экологиялык жактан көрк берүүчү, табиятты тазалоочу бак-дарактарды да кесип алардын санын азайтышууда. Жүз жыл жашаган арчаны кыйып анын ордуна бир жылдык жүз балаты отургузсак да кыйылган жүз жылдык бир арчадай атмосфераны тазалай албайт. Бирок биз бир арча эмес ондогон, жүздөгөн арча, карагайларды кыйып анын ордуна жүз эмес бир да арча экпей жатабыз. Бул болсо биздин экологиябыздагы болуп жаткан чоңжоготуу, трагедия десем жаңылышпайбыз. Эгерде корукка алынган аймактар мына ушундай абалда улана берсе дагы жүз жылдан кийин биз экологиядан алган экономикалык байлыгыбыздын баарын сарптасак да жүз жыл мурунку абалына кайтып келбейт. Ошондуктан мен муну айткым келет экологияда бир жакшы мисал бар эмеспи: экология менен экономиканы таразадай тең салмакта алып жүрүү керек деген. Мына ошондо гана биз экологиялык баалуулуктарды кийинки муунга сактап бере алабыз.

Улуттук парктын ичинде жана анын чек арасында, ага жакын токой фондусунун аймагында калк жайгашкан жерлер бар. Негизинен алар парктын аянтынын түндүк тарабында жана анын чегинен сырткары жайгашуу менен биргеликте, парктын аймагына антропогндик жана экологиялык таасирлерин тийгизишет. Бул калк жайгашкан жерлерге: парктын аянтынын ичинде Калдай, Кара-Кой, Кураган айылдары, ал эми чегинен сырткары аймакта жайгашкан Буудайлык, Ичке-Тар айылдары кирет.

Кыргыз-Ата улуттук паркында жана жалпы райондо жүргүзүлүп жаткан ар кандай жашоо-тиричилик үчүн жасалган иштердин натыйжасы жалпысынан токойго антропогендик таасирлердин малды ашыкча жаюу, мыйзамсыз кыюу, жерди, жайыттарды мыйзамсыз пайдалануу сыяктуу иштер аянттардын азайышына түрткүберет, мунун өзү токойдун туруктуулугун өсүүсүн начарлатып, улуттук парктын экологиялык абалына терс таасирлерин тийгизип келүүдө.

Бүгүнкү күндө паркты коргоо боюнча көрүлгөн иш чаралар жетишээрлик натыйжаларды бере албай жатат. Бирок мындан 15-20 жыл мурункуга салыштырганда бүгүнкү күндө жаратылышка болгон жырткычтык бир топ азайууда.

Рекреациялык максатта өзгөчө корукка алынган жаратылыш территорияларын колдонуу маселелерин чечүү акыркы мезгилде актуалдуу болуп бара жатат. Калк арасында жана жалпыга маалымдоо, жаратылышты коргоо темасында түшүндүрүү жана эскертүү иштери да алгылыктуу эмес. Себеби, экологиялык туризимдин мааниси, популярдуулугу уламдан улам жогорулоодо. [5]

Жогорудагы айтылган көйгөйлөрдү азайтуу жана жок кылуу үчүн төмөндөгүдөй иш-чаралар практика жүзүндө аткарылса корука алынган аймактардын абалы бир топ жакшырмак.

Кыргыз-Ата улуттук паркындагы сейрек кездешүүчү флорасынын жана фаунасынын жок болуп бараткан түрлөрүнүн сактоо жана жок кылуучу жолдорун азайтуу, токтотуу максатында жергиликтүү калкка түшүндүрүү иштерин жүргүзүү.

Ошол эле учурда антропогендик факторлордун арча токойлорго, өсүмдүктөргө, жаныбарларга, микроорганизмдерге тийгизген терс таасирлерин аныктоо.

Арчалардын формалдык түрлөрүнизилдөө, дендрологиялык жана рекреациялык участокторду түзүү аларды бүтүндөй регионго жайылтуу.

Улуттук парктын токойлорун санитардык иштерди туруктуу жүргүзүү менен рационалдуу пайдалануу үчүн иш-чараларды күчөтүү.

Арча токойлорду ыксыз кыйууну азайтуу аларды мыйзам чегинде жөнгө салуу.

Мына ушундай иш-чаралар практика жүзүндө аткарылса корука алынган аймактардын абалы бир топ жакшырмак. Ошондой эле Кыргызстандын экологиясы бизден кийинки муундарга чыныгы табийгый түрдө сакталып берилет.

Адабияттар:

1. **Исмаилова, Ж. А.** «Кыргыз-Ата» мамлекеттик улуттук жаратылыш паркынын азыркы учурдагы биокөптүрдүүлүгүнүн абалы/Текст/ II Известия Ош ТУ, №1, 2016. С. 88-91.
2. **Никитинский, Ю. Н.** Запрведники южного Кыргызстанат [Текст]IIЮ. И. Никитинский II Ф. 1999. С. 196.
3. **Шамшиев, Б. Н.** О Заповедники южного Кыргызстана [Текст] Б. Н. ШамшиевНауч. тр. Вып. 256. -М. –МГУЛ. -1993. -с. 90-92 Токторалиев, Б. А., Шамшиев, Б. А., Токторалиев, А. А. Кыргыз-Атинский национальный природный парк и его проблемы. Экология, химия и технология. Сб. Науч. тр. 1ч. Вып. 2, г. Ош: ОшТУ-1999. -129с.
4. **Токторалиев, Б. А.,** "Кыргыз-Ата" мамлекеттик улуттук жаратылыш паркы (азыркы абалы, чечилүүчү маселелери жана келкчеги) [Текст] /Б. Н. Шамшиев, , С. С. Мурзакулов, Ы. К. Аматов /Ош: -2009. –С 268-272
5. **Култаева А. К., Дуванакулов М. А.** Өзгөчө корукка алынган жаратылыш территорияларынын туристтик-рекреациялык мааниси (Кыргызстандын Түштүк аймагынын мисалында)

УДК: 2-134(575. 2)

«КӨЗДҮН ЖООСУН АЛГАН, КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭҢ КООЗ ЖЕРЛЕРИ»

Таштанбекова А. А. ОГПИ

Бул макалада көздүн жоосун алган Кыргызстандын эн кооз жерлери жана анын табиятынын табигый кооздугу, баалуулугу жана алардын мааниси жөнүндө берилген

Ачкыч сөздөрү:

Көл, тоо, кокту колоот, өрөөн, үнкүр, ланшафт, шалбаа, капчыгай, дөнсө.

Самое красивое и прекрасное место в Кыргызстане.

Эта статья направлена на большинство впечатляющих достопримечательных природы Кыргызстана и его природная красота о ценностях и их значении.

Ключевые слова:

Озеро, горы, поляна, долина, пещера, ландшафт, саванна, ущелья, холм.

The most beautiful place in Kyrguzstan.

This article is directed to the most impressive sights of hature of Kyrgyzstan and its nattural beauty about the values and their significance

Key words:

Lake. mountains. dlade. valleys. cave. landscape. savannah. gorges. hill.

Биринчи эле Ысык-Көл жөнүндө баяндамакчыбыз. Алгач анын географиялык жайгашуусун, андан кийин көркөмдүгү, келип чыгуу аталышы жөнүндө баяндап беребиз Кыргызстандагы эң чоң тоолуутуздуукөл. Кыргыздарбулкөлдү «Кыргызстандынбермети» депаташат. Көлдөгү суунун көлөмү -1738 чарчыкм, суу бетинин аянты — 6236 чарчыкм. Жээктеринин жалпы узундугу — 688 км. Көлдүн орточо тереңдиги 278 м, эңтерең жери 668 м. Ысык-көл түндүктөн түштүккө 58 км ге, ал эми батыштан чыгышка 182 км ге созулат.

Кыргыз элинин бермети – Ысык-Көл. Ал тоо арасында жайгашкан. Анын тарыхта түрлүү аттары сакталып калган. Ысык – Көл жылуу көл дегенди билдирет. Анын Туз – Көл деген да аты болгон. Андан кийин Тимур – ту – Нор деп да аташкан. Бул темирлүү көл дегенди билдирген. Бир кезде Жыт-Көл деп да аташкан. Ысык-Көлдүн мындайча аталышы кокусунан болгон эмес. Ысык-Көл деңиз денгээлинен 1623 метр бийик жерде жайгашкан. Анын аянты 6124 чарчы километрди түзөт. Узундугу 182 километрге чейин жетет, туурасы 60 километрге барабар. Тереңдиги жагынан дүйнөдөгү Танганьика, Ньяса жана Байкал көлдөрүнөн кийинки төртүнчү орунда турат. Эң терең жери 700 метрден да ашыгыраак. Ысык-Көлгө 80ден ашык агын суу келип кошулат. Биздин бул керемет жерибиз Манас эпосунда төмөндөгүчө айтылат.

Ысык-Көл— «Манас» эпосундагы топоним. «Манас» эпосунда кыргыздардын байыртадан мекендеген жерлеринин бири катары көп эскерилет. Манас Ата журтун баскынчы жоодон бошотмок болуп Алтайдан аттанып чыгып, Кошойго жолукканы келе жатып, Ысык-Көлгө туш келип, суктанат: Геграфиялык реалияда көл жана жер катары республиканын түндүк-чыгышында жайгашкан. Күңгөй жана Тескей Ала-Тоолору менен курчалган кеңдик багыттагы кенен ойдуңдун таманын ээлеп жатат. Көлдүн азыркы аты байыркы түрк тилиндеги ысык //ызык сөзүнө байланыштырып, ал ыйык, керемет, азиз, курман фетиш деген маанини берет. **Чатыр–Көлүн** — көркүнө чыгарган, баш аягына жетпей созулган Торугарт тоо кыркалары түштүктө созулса, анын түндүгүнүн Ат-башы тоолорунун түгөнгүс кыркалары курчайт. Андагы мөнгүлөрдөн эрип аккан мөлтүр-тунук, кашка суулар жерден сызылып чыккан булак сууларына кошулуп, Чатыр-Көлгө тынымсыз куюп көлөмүн толтуруп турат. Жалпысынан алганда көлгө 50дөн ашуун суулар куят. Алардын ичинен тынымсыз көлдү толтурган Көк-Аргын, Муз-Төр, Таш-Булак, Муз-Бел, Айрык, Үч-булак суулары бар. Чатыр-Көлдүн узундугу 23, туурасы 11 километрге созулуп, 170, 62 чарчы км. Көгөргөн көлдүн күзгүдөй чагылган аймагын түзөт. Анын терендиги 7 метрден баштап 20 метрге жетет.

Ошондой эле көл жээгинде адамга жагымдуу минералдык суулары да көп Чатыр-Көл жапайы канатууларга да бай. Көл үстүндө каз катары тарта сүзгөн жапайы өрдөк-чүрөктөрү жана индиялык тоо каздары жүрсө, жээгинде бадалдуу тоо боорлоруна эчки-текелер, аркар-кулжалар мекендешет. Кышкысын кату суукка байланыштуу көл бети 1 метрден ашуун калың муз менен капталып, май айларынын ичинде гана муздар эрип көл бети ачылат. Келгин канаттуулар жайкысын келишип, көлгө өз эркинче сүзүшүп, көл ортосундагы аралдарга уялашып, балапандарын баралына жеткирип учуп кетишет. Бул көлдө суда сүзүүчү канаттууларынын 30 га жакын түрлөрү уялашат. Жай айларынын жылуу күндөрүндө алардын түлөгү жүрүп, жаңы, жаш жүндөр менен капталат. Бул келгин канаттуу куштардын эркин сүзүшүн, көбөйүшүн камсыз кылуу максатында Чатыр-Көл жана анын жээктери бүт бойдон корукка алынган[1-56].

Соң-Көл борбордук Тянь-Шандын бийик тоолорунун арасында деңиз деңгээлинен үч миң метрден ашык бийиктикте жайгашылган, жаратылышы эң эле кооз,

көзгө көркөмдүү көлдөрдүн бири. Анын жаратылышын жарашыктуу көркүнө чыгарып көлдү айландыра курчаган тоо кыркалары, жылга жыбыттарынан агып түшкөн мөлтүр тунук кашка суулары, тоолордун асман тиреген аскалуу чокулары курчайт, Сөң-Көлгө ар-тарабынан 20дан ашуун агын суулар куюп анын деңгээлин төмөндөтпөйт. Ал эми Ак-Таш, Таш-Дөбө, Кара-Кеченин тынымсыз куйган шар суулары кышкысын да көп тоңо бербейт. Сөң-Көлдүн узундугу -29, туурасы -17 километрге созулуп, 292 чарчы км. болгон көлдүн аймагын түзөт. Көлдүн тереңдиги ар түрдүүчө, чыгыш тарабы 10-15 метр болсо, батыш тарабындагы тереңдиктери 22 метрге чейин жетет. Көгөргөн көлдүн айланасына ар түрдүү чөптөр өсүп, кызыл-тазыл гүлдөр менен саймаланып эң эле кооз, кээ бир жээктен эшилген майда кызыл кумдуу пляждарды учуратууга болот. Ошондой эле жээктердеги тоо боорлору бетегелүү тоо чөптөрү жамынып төрт түлүк малдын берекелүү мекени. Сөң-Көлдө сууда сүзүүчү жана саз канаттууларынын 66 түрү жашагандыгы далилденди. Алардын 29 түрү көл жээктериндеги өрөөндөрдө уялашып, балапандарын чыгара тургандыгы, ал эми 37 түрү болсо күзгү жана жазгы келгин канаттуулар экендиги байкалды. Сөң-Көлдүн үстүндө өрдөк, чүрөк, каздар, ак-чардактар сүзүшсө анын астында ар түрдүү чабак урушат. Сөң-Көлдөгү канаттууларды ар түрдүү жоготуулардан коргоп, көбөйүшүнө толук шарттарды түзүү үчүн мамлекет тарабынан корукка алынган.

Жети-Өгүз, өрөөнЫсык-Көл ойдуңунда. Тескей Ала тоонун түндүк капталында, Жети-Өгүз суусунун алабында жайгашкан. Жети-Өгүз районунун аймагында. Аянты 63, 0 км2 узундугу 28, 5 км, туурасы 8 – 11 км. Басымдуу бийиктиги 2000–3500 м. Курортко чейин тепши сымал өрөөн, андан жогору V формасына өтүп, каптал өрөөндөр жана кокту-колоттор менен тилмеленген. Өрөөндүн этек бөлүгү салааланган кургак сайлуу, дөңсөөлүү адырлардан турат. Жети-Өгүз кыштагынан жогору чыга бергенде суунун оң тарабында кенен Казанбак түздүгү, ал эми суунун сол тарабында тик кашаттуу Ак жар тектирлери (үчөө) жатат. Рельефи жалпысынан тоолуу; терең жана кууш каптал өрөөндөрү көп. Капчыгай оозундагы адырлар улам жогорулаган сайын анча бийик эмес: (1800 – 2200 м) бөксө тоого, орто бийиктиктеги (2200–2800 м бийиктикте) тоолорго, тик капталдуу (30–50°) бийик (3000мден жогору) тоолорго өтөт. Өрөөн уникалдуу ландшафттары жана курорт байлыгы менен өзгөчөлөнөт. Табияты (токой чарбасынан жогору карай) өтө кооз. Суунун сол тарабынан, Бөйрөк деген жерден орун алган Жетөгүз курортунун (2200–2400 м) аймагы, анын түндүк жагындагы Кызыл жар аскасынын норамасы өзүнүн табигый кооздугу менен көп элге маалым. Анын чыгыш уландысы Кызыл үңкүр деп аталат. Асканын түндүк капталы (ортосунан жарылган) жүрөк формасын элестеткендиктен, аны «Жарылган жүрөк» деп жүрүшөт. Ушул аскалардын сырткы көрүнүшү экзодинамикалык (атмосфералык жаан - чачын, күндүн радиациясы, үбөлөнүү ж. б.) процесстердин таасиринен пайда болгон. Курорттон жогору өрдөй бергенде капчыгай3 –4 км аралыкка кууш тартып, андан чыга бергенде шиберлүүКөк жайык түздүгүнө өтөт. Ал Жети- Өгүздүн кенен жана тегиз, дем алууга ыңгайлуу жайы. Бул жерде кыргыздын улуттук оюндары өткөрүлүп келген. Көк жайыктан жогору капчыгай кууш тартып, каптал өрөөндөр (Ат жайлоо, Асан токум, Бай төр, Өөн төр, Кыргый уя, Телти , Аю төр, Чуңкур төр, Ашуу төр ж . б.) менен тилмеленген. Өрөөндүн ооз жагы жана Жети-Өгүз курортунун аймагы неогендин кум, чопо, конгломерат, Көкжайыктан жогору негизинен палеозойдун акиташ теги , гранит, сланец тектеринен түзүлгөн. Климаты мелүүн континенттик; июль айынын орточо температурасы 14, 8 °С, январдыкы —8, 4 °С. Жылдык жаан -чачыны 500 –600 мм. Өрөөн аркылуу Жети-Өгүз суусу агып өтөт. Анын жайылмаларында кайың, тал, чычырканак, бөрү карагат, итмурун , жылгын ж. б. жыгач жана бадал өсүмдүктөрү жыш өсөт. 1800– 2200 м бийиктикте талаа , 2200 – 2800м де шалбаа бадал аралаш карагайлуу токой, 2800— 3400м де субальп жана альп шалбаа ландшафттары мүнөздүү. Карагайлуу токой негизинен тоонун түндүк капталдарынан орун алып, айрым жерлеринде чер токойду түзөт. Күңгөй беттеринде жана токой тилкесинен жогору арча өсөт. Деңиз деңгээлинен 3400м ден жогору кар, мөңгүлүү аскалар ээлейт. Өрөөндө 1958-жылы Жети-Өгүз заказниги уюшулган. Курорттун аймагынан

минералдуу булактар чыгат (Жети-Өгүз минералдуу суусу). Аны Жети-Өгүз курорту пайдаланат/

[1-56]. **Сулайман тоосу** Ош шаарынын так ортосунда, Ак-Буура суусунун сол жээгинен оруналган. Узундугү – 1140, туурасы – 560 метр. Шаарга салыштырмалуу бийиктиги 300-350 метр. Сулайман тоо – улуттук тарыхый-археологиялык музей-комплекс. Кээ бирөөлөр тоону чөгүп жаткан төөгө окшоштурушат. Сыйынуучулардын саны бир жылда 16-17 миң адамды түзөт. XVI кылымга чейин Сулайман тоо Баара-Кух деп аталганы маалым. **Пайгамбар байырлаган жер** Тоонун аталышы Сулайман пайгамбардын (Инжилдеги Соломон) аты менен байланыштуу. Акылмандыгы жана кең пейилдиги үчүн Кудай ага 500 жин зорго көтөрүп жүрө турган таштан жасалган так белек кылат. Пайгамбардын буйругу менен жиндер такты алыскы жакты көздөй көтөрүп жөнөшөт. Жүрүп отуруп, акыры абасы таза, чокусун кар баскан тоосу бар жерге алып келишет. Пайгамбар мына ошол жерди гүлзардуу жерге айланткысы келет. Бирок, мында суу жок болгондуктан, жиндерге мөңгүлөргө кеткен жолдогу тоскоолдуктарды жок кылып, дарыяга нук салууга буйрук берет. Ошентип, Ак-Буура дарыясы пайда болот. Ал эми пайгамбардын тагы коюлган тоо Сулайман так, Сулайман тоо деген атакка конот[2-70].

Чокулардын аттары

Тоодо 5 чоку бар: 1) Баара-Таг же Сулайман тоо. Мында Бабурдун үйү (музейи жайгашкан). 2) Шор-Таг (“Ак туздуу чоку” дегенди түшүндүрөт). 3) Рушан-Таг (“Эң бийик”, “эң жарык” деген маанини берет). 4) Ээр-Таг (“Ээрге окшош тоо”). Чокунун түндүк капталы көрүнүшүнө жараша Каттама-Таш деп аталат. 5) Кекилик-Учар.

1) Биринчи чокуда эки үңкүр жайгашкан. Түндүк жагындагы бирөөсү барууга мүмкүн эмес жерде. Аталышы да жок, изилденбеген дагы. Экинчиси – Чакатамар. «Чакатамар» сөзү “тамчы” дегенди билдирет. Бул үңкүр барган адам үчүн таңкалычтуу, сүрдүү. Ал жерге кирчү жол өтө кууш. Бир адам батчу тар жол менен сойлоп киресиң. Шам жаксаң ичинен ачылып турган китеп сыяктуу таш көрүнөт. Аалымдар анда курандын “Аятолл курси” аятынан үзүндү бар экендигин айтышат. Жазында үңкүрдүн төбөсүнөн тамчы таамп турат. Жайында боорун сыйпаласаң кол нымдашып калат. Тамчынын дарылык касиети бар делет. **2**) Экинчи чокунун капталында Тепе-Үңкүр (Бийиктеги үңкүр) жайгашкан. **3**) Ушул эле 2-чокуга Чилтен-Хан (Тешик-Таш деп да аталат) үңкүрү тийиштүү. Мунун 3 оозу бар. **4)** Үчүнчү чокуга тиешелүү кезектеги үңкүр Ишен-Үңкүр деген атка ээ (элдер “ой жүгүртүүгө арналган үңкүр” дешет). Ушул эле чокуда Руша-Үңкүрү (Бүркүттөр үңкүрү) да жайгашкан. Бул эң чоң үңкүр. Учурда мында музей орун алган. Үңкүрдүн чыга беришинде петроглифтер сакталып калган. **5)** 5-чокуда жайгашкан үңкүр Хуркыз (Үркыздар же нур кыздар дегенди билдирет) деп аталат. Уламышка караганда, бул жерди Үркыздын жаны (духу) байырлайт. Бел таштан бели, бөйрөгү ооруган адамдар 7 жолу сыйгаланып түшүшөт. Ден соолугу начар, жашы өтүп калган адамдар 3 же 1 ирет сыйгаланууга тийиш. Маалыматтарга караганда, шыпаатапкандар көп. Кол таш деп аталган жайга сыйынганы келгендер ооруган колун салып, ичинен тилек тилешет. “Жакшылап көңүл бурган адам манжаларынын учу чымыраганынсезет”депайтылат. Бешик энеге балалуу болбой жүргөндөр көп келишет. Андагы көзөнөк ташты эки колу менен кармап, маңдайын ага тийгизип, ичинен тилек тилешет. Сыйынгандардын тилеги кабыл болгон мисалдар көп.

Хуркызга кыз-келиндер барышат жана өзүлөрүнүн аруу-тилектерин айтышып, Жараткандан аларды ишке ашыруусун суранышат. Эркектер сыйынуучу жай Кырк чилтен деп аталат. Уламышта бул үңкүр – жигит пири Шаймерден түнөп кеткен ыйык жай. Жоокерчилик заманда жоого аттанар эр-жигиттер ошол жерге барып сыйынышчу экен[2-70]. Бул жай XVI кылымга таандык архитектуралык эстеликтин үлгүсү болуп эсептелет. Улуу Моголдор династиясынын негиз салуучусу, акын жана ойчул Бабур Захиреддин Мухаммеддин үйүн эл Сулайман тоо мечити деп да аташат. Бубур айтылуу Амир Темирдин (убагында борбору Самарканд болгон Мавераннахр өлкөсүнүн ханы) урпагы болгон жана 1483-1530-жылдары жашаган. 11 жашында атасынын ордуна Ферғананын ханы болуп

дайындалган. Кийин Түндүк Индияны басып алып, анда Улуу Моголдор өлкөсүн негиздеген [4-145].

Бабурдун үйүнө барган сыйынуучулардын суранычы менен мечиттин ичинде отурган молдолор рухтарга арнап куран окушат. Бабур өзүнүн "Бабур-наме" деген китебинде Ош шаары жана Сулайман тоосу тууралуу жакшы пикирлерди жазып калтырган. Китебинде Оштун абасы таза, аккан суусу көп экендигин, тоонун кырына сөрүлүү имарат салдырганын да камтыган [4145].

Атеисттер 1963-жылы Бабурдун үйүн буздуруп салышкан. Кийин 1991-жылы сакталып калган материалдардын жардамы менен бул тарыхый эстелик кайра калыбына келтирилген. Сулайман тоосунда жогорудагылардан тышкары XVI кылымга таандык Рават-Абдулла хандын мечити жана XVIII кылымга таандык Асаф-ибн-Бурхиянын күмбөзү жайгашкан. Күмбөздүн кире бериши өтө кооз оймо-чиймелер менен кооздолгон [1-56].

Сары–Челек. Тоскоол, Тоскоол-Ата, Чаткал кыркатоосунун Ат-Ойнок кырка тоосуна такалган жерде Кожо-Ата суусунун алабында жайгашканкөл. Аксы районунун аймагында. Деңиз деңгээлинен 1873 м бийиктикте. Узундугу 7, 5 км, орточо жазылыгы 650 м (эң жазы жери 2280 м), кууш жери 300 м. Аянты 4, 92 км2. Орточо тереңдиги 98 м (эң терең жери 234 м). Тереңдиги боюнча Кыргызстанда 2–орунда(Ысык-Көлдөн кийин). Жээги көбүнчө тик, жардуу, булуң-буйткалуу. Суунун тунуктугу 16 м. Сары-Челек жер титирегенде эбегейсиз зор көчкү өрөөндүн таманын бөгөп калышынан пайда болгон. Ошондуктан көлдүн формасы тоо өрөөнүнүн формасын кайталап узатасынан жатат. Көлгө Сары-Челек суусу куюп (чыгымы жайында 1–3 м3/сек, кышында 0, 6 м3/сек), андан Тоскоол суусу (Кожата суусунун куймасы)агып чыгат(чыгымы жайында 3–4 м3/сек). Көл түбүндөгү тектон жаракалардан булактар чыгат. Эң жогорку деңгээли майдын аягында, эң төмөнкүсү декабрда байкалат да, экөөнүн айырмасы 40–50 смден ашпайт[3-89].

Кириш-чыгыш балансынын көлөмү 2 млн м3. Эң жогорку температурасы(19, 8°С) августтун аягында, эң төмөнкүсү(0 °С) февралда байкалат. Түбүнөн кошулган жер астындагы суулардын температурасы 5°Сден төмөн түшпөйт. Суусунун үстүнкү бетинен түбүнө карай минералдык туздардын көбөйүшү (200 мг/л-ден 500 мг/л-ге чейин)мүнөздүү. Негизги аниондору: СОз, SO4, катиондору: Са, Mg; 100 м тереңдиктен кийин күкүрттүү суутектин (H2S)сасык жыты байкалат. Бир литр суудагы минералдуу калдыктардын орточо өлчөмү 280 мг. Көлдү курчаган тоо капталдары палеозойдун акиташ, сланец жана башка чөкмө тектеринен турат. Тоо капталдарында карагай, арча, жаңгак, көк карагай өсөт. Бийик бөлүгүн шалбаа, нивалдык ландшафттар ээлейт. Көлгө бакма каңылтыр жана ондатра коё берилген. Келгин куштар көп. Аймактын кооздугун, табигый шартынын ар түрдүүлүгүн, байлыгын, дүйнөнүн башка жеринде болбогон өсүмдүктөрдүн, айбанаттардын, алардын чарбалык жана илимий жактан баалуулугун эске алып, бул аймактын табиятын мындан ары сактоо үчүн 1959-ж.

Сары-Челек биосфера коругууюшулган. Туризм өнүккөн. **Арстанбап** (өзб. ***Arslonbob****/Арслонбоб*)— Кыргыз Республикасынын Жалалабат облусун Базар-коргон районундагы айыл. Арстанбаб айыл округу составына кирет. Арстанбаб-КыргызстандаБазар-Коргон районундагы курорт жайы. Абасы кислородго бай, 1945-жылдан тартып мамлекеттин коругу болуп саналат. 265 миң гектар жерди дарак ээлейт. Орто эсеп менен жылына үч миң тонна жаңгак, беш миң тонна алма, беш жүз тонна мисте жана башка мивакар жыйнап алынат. Кыштак 1870-жылына чейин негизделген. Калкы 5851 (1986); негизинен токой чулукта эмгектенишет. Орто мектеп, китепкана, клуб, фельдшер-акушердик пункт, амбулатория, Арстанбапка жакын пионер лагерлери бар. Арстанбап табигый кооз аймакта (жапайы жаңгак-жемиш токоюнда) жайгашкан. Кыштактын жанында Арстанбап суусунун сол жээгинде 16—18 кылымдарга таандык күмбөз бар. Күмбөз узун төрт бурчтук түрүндө курулган. Адеп тургузулганда үстү түндүк формасында жабылган болуу керек, бирок кийин ал урап калгандыктан жерг. эл чатырлап жабышкан. Дубалдарына өсүмдүк жалбырактарынын, бутактарынын сүрөттөрү ж. б. оймо-чиймелер түшүрүлгөн. Төрт бурчунда кооздолгон тирөөчтөр бар, эшигинин үстү үч бурчтуу, арка түрүндө жасалган.

Күмбөздүн туурасы 5, 7 м, уз. 9, 9 м. Арстанбап күмбөзү Орто Азия элдеринин байыркы кол өнөрүн үйрөнүүдө кызыктуу архит. эстелик болуп эсептелет. Жылына миңдеген турист жана эс алуучу келет. Жалал-Абад ш. менен автомобиль жолу аркылуу катташат. Арстанбап топоними адабияттарда, карталарда көбүнчө Арсланбоб, кээде Арысланбоб, Асланбоб түрүндө кезигет. VI-XII–кылымдарда Каралыг, Каргалыг, Кара Балыг, Куз Балыг, Куз Ордо, Куз Улуш жана башка намдар менен аталган. Азыркы күндөгү Арсланбоб айылы 739-1212-жылдары Орто Азияда 500 жылга жакын өкүм жургузгон Караханийлар сулаласынын жогорку борбору болуп кызмат кылган. Акыры Баласагун деген атка ээ болгон бул шаар 1300-жылдарга келип тарых китептеринде эске алынбай калган. «Бахрул-Асрор» тарых китебинин жазуучусу XII-кылымда «Баласагун» шаарында 40 та жаме мечети, 200 та мечет, 20 та ханаках болгонун жазып калдырган. Сөөгү ушул жерге коюлган биринчи Арслан (Кара) Каган болгон Арсланбоб Атанын атынан келип чыгып «Арсланбоб» айылы деп аталат[3-89].

Азыркы мезгилде Арсланбоб айылынын тегерегинен табылган тыйындар (акчалар), археологиялык табылгалар жана башка буюмдар Турк Каганатына (552-739), Караханийлар Каганатына (739-1212) жана Чынгыз хандарыга (1224-1370) тиешелүү болгондугу менен жогорудагы каганаттардын санжыралардан жана көптөгөн тарых китептеринен алынган маалыматтарды далилдейт.

Колдонулуучу адабияттар:

1. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. Ф.: 1977. 56-б.
2. К. Нурмаматова. Табият таануунун негиздери. Ж.: 2017. 70-бет.
3. Борбугулов М. Кыргыз жергеси. Энциклопедия (ЖЕР-СУУ АТТАРЫ). Ф-1990. 89-бет
4. Кыргыз Совет Энциклопедиясы Ф. 1983. 145-бет.
5. Интернет: Видео «Кыргызстандын табияты».

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ОСНОВЫ ПСИХОПРОФИЛАКТИКИ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСТАНЕ

Тешебаев Д. З. Магистрант Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева

В последние годы в нашей стране, по оценкам экспертов, заметно выросло количество преступлений в отношении детей: так, в 2016 году было зафиксировано **862** правонарушения, в 2017 году – **1107**, в 2018 году – уже 1500 преступлений [4]. Даже эти официальные данные, озвученные начальником отдела по противодействию коррупции, надзору за исполнением законов в социальной сфере и защите прав детей Генеральной прокуратуры КР Асланом Атабиевым, говорят нам о том, что за последние два года злодеяния в отношении детей выросли почти в два раза.

При этом отмечается, что усилилась тенденция сексуального насилия в отношении несовершеннолетних. Однако, это лишь официальные данные. На самом деле, по словам правозащитников, данные разнятся и не отражают и половины действительности. До сих пор никто и никогда не делал в масштабах страны серьезного полномасштабного исследования этой проблемы, анализ ситуации на сегодня практически отсутствует. О происходящем известно только ограниченному кругу специалистов, занимающихся этой темой. Более того, ситуацию усугубляет отсутствие анализа и решение определенных форм насилия, присущих именно нашему обществу, таких как: эксплуатация детей, инцесты, кражи малолетних девочек для брачных отношений «кыз ала качуу» (что также может предполагать сексуальную эксплуатацию). Украденная может быть изнасилована, избита, и даже убита как мужем или выброшена на улицу – без вещей, денег с приобретенными в браке ИППП или ВИЧ. Законного подтверждения тому, что она имеет отношение к супругу, нет, так как брак

при краже зачастую заключается только в форме нике, а не в ЗАГСе. Большая часть украденных «невест» боятся обращаться за помощью не только в официальные органы (по данным силовых ведомств, менее 1/4 таких пострадавших обращаются в милицию) [7], но и к своим родственникам, поскольку до сих пор такой поступок считают позором для семьи девушки (общественное мнение – «раз украли – значит, живи и терпи» живет и процветает, плюс мнение «испорченная, разведенная девушка никому не нужна»). Небезосновательно также опасение мести со стороны мужа и его родни. Несмотря на растущее, даже по официальным данным, число жертв насилия, изменение ситуации на государственном уровне практически не ощущается. Хотя в последние годы и были предприняты некоторые шаги. Так, с 2016 года усилена уголовная ответственность за совершение преступлений против жизни, здоровья и неприкосновенности несовершеннолетних до 14 лет со стороны родителей, законных опекунов или лиц, их заменяющих. Также, согласно поправкам 2017 года в УК и УПК КР, любые сексуальные действия по отношению к несовершеннолетним расцениваются как изнасилование, исчезло понятие «обоюдное согласие». Кроме того, ужесточено наказание за половое сношение с лицами, не достигшими 16-летнего возраста. Настоящим достижением можно считать тот факт, что теперь для возбуждения уголовного дела о насилии над несовершеннолетними не требуется заявления их родителей или родственников.

Тем не менее, в законодательстве Кыргызстана в этой сфере, по мнению экспертов, остается еще много проблемных зон. Так, Уголовный Кодекс не содержит четкого понимания таких явлений, как порнография, порнографическая продукция или разрешенная продукция, граничащая с эротической. Это позволяет распространять путем розничных продаж журналы, имеющие порнографический характер, и транслировать после полуночи по кабельным телеканалам видеопродукцию открыто порнографического характера. Там же можно встретить и детскую порнографию.

Однако, несмотря на некоторое улучшение правовой базы, большой проблемой является их практическое исполнение. Так, правозащитники трубят о частых отказах милиционеров, особенно в отдаленных от столицы районах, фиксировать и расследовать случаи насилия в семье. С другой стороны, даже возбужденные уголовные дела по насилию в отношении молодых девушек, детей сегодня могут быть прекращены по встречному заявлению за примирением сторон. В этом случае, в силу вступает фактор кумовства или коррупции, или же пострадавшие вынуждены под давлением идти на примирение. Далее собственно прекращается любое разбирательство.

Но все же главным препятствием решения этой проблемы, на наш взгляд, остается наш менталитет. Менталитет у нас таков, что рассказать о сексуальном насилии у нас в стране сегодня – стыдно. Даже если пострадавший – ребенок. Казалось бы, насилие в отношении женщин и детей характерно больше регионам страны в силу их меньших возможностей защитить себя и свои права. Однако и в столице, где расположено большинство кризисных центров, правозащитных организаций, оказывающих психологическую помощь, юридическую консультацию, кров на время, ситуация сравнительно непростая. И здесь жертвы, как правило, опасаются обращаться за помощью, не только в милицию, но и в медучреждения, кризисные центры к психологам, которые помогут пережить произошедшее. Женщины и девушки боятся, что реакцией со стороны правоохранителей и общества будет вывод: «сама виновата». Да и родные и близкие могут оттолкнуть – по этой же причине, так как факт насилия, особенно сексуального, часто становится поводом «клейма на всю жизнь». Поэтому молчание становится спасительным выходом, несмотря на то что жертва, не имея возможности высказаться, не веря в наказание насильника и не найдя должной поддержки, испытывает колоссальный стресс, который потом приводит к различным негативным последствиям, разрушающим ее жизнь.

На самом-то деле все это также является следствием отсутствия в регионах профессиональных опытных психологов и социальных работников. По мнению координатора филиала ОФ «SOS-Детские деревни Кыргызстана» З. Ниязалиевой,

«необходимо усилить в регионах работу таких отделов, набирать и обучать профессионалов. Нужно также увеличивать ставки социальных работников в регионах. Недавно был случай в с. Семеновка Иссык-Кульской области, где на все село работает один социальный сотрудник. К нам поступила девочка в очень тяжелом состоянии. Сейчас она реабилитирована, но чтобы устранить последствия душевной травмы с ней, пришлось очень долго работать психологам и психиатрам. Считается, что сексуального насилия у нас в селах нет. Но ведь оно есть практически повсеместно!» [2].

Серьезной проблемой остается также отсутствие среди представителей правоохранительных органов подготовленных специалистов, способных опросить пострадавших малышей, не причинив им дополнительной боли. По словам представителя для стран СНГ Международной организации «ЭКПАТ»[1] Ольги Швед, нельзя замалчивать проблему интервьюирования пострадавших детей. К сожалению, сегодня в Кыргызстане (как, впрочем, и во всем СНГ) не хватает детских психологов, работающих в системе МВД или же милиционеров, являющихся по совместительству детскими психологами. Сегодня никто не думает о том, что допрос может травмировать ребенка. Допросы проводят еще и еще раз, вместо того, чтобы однократно записать диалог на видео и использовать потом в суде. «Никто не думает и о том, что малыша нельзя ставить во время судебного процесса напротив его же насильника. Жертва закрывается, не отвечает на вопросы, не говорит правду, плачет, испытывая сильнейший шок. У нас был случай, когда девочка просто потеряла сознание, увидев насильника в суде» [2].

Кыргызстану стоило бы перенять опыт европейских стран, где в полиции существует целая система обучения сотрудников, призванных в будущем работать с детьми. На специальных курсах полицейских учат создавать пострадавшим дружественную атмосферу, условия, при которых жертвы насилия спокойно чувствуют себя и не боятся рассказать о том, что произошло.

Пока же самым парадоксальным в нашем обществе является то, что есть недоверие к самим потерпевшим. Люди считают, что жертвы сами становятся провокаторами насилия (непотребное поведение, вызывающая одежда, например). Это, несомненно, также глубокая ошибка. В октябре 2018 года студентка Международного университета в Центральной Азии Айсулуу Жолдошова в стенах своего вуза организовала выставку «Во что ты была одета?»[3], в рамках которой показала, какую одежду носили люди, пережившие изнасилование. Это обычные футболки, джинсы, детские платья.

Однако публично обсуждать подобного рода проблемы в нашем обществе не принято. Поднять проблему сексуального насилия, когда для многих эта тема табу, довольно сложно. Это подтверждает и Айсылуу Жолдошова. Несомненно, необходимо ломать существующие ныне в обществе стереотипы.

Систематическое освещение в СМИ проблемы насилия над детьми с целью воздействия на общественное мнение и трансформации стереотипов воспитания является одной из ключевых составляющих профилактики сексуального насилия. Никто не станет оспаривать тот факт, что гораздо лучше предотвратить сексуальное насилие в отношении ребенка, чем решать уже существующую проблему. Так, ОФ «Центр исследования демократических процессов» в Кыргызстане [6] разработал видеоклип в мультипликационной форме – рассказ о девочке Айнуре, которая узнала о проблеме сексуального насилия в отношении детей, к кому можно обратиться за помощью в случае угрозы или совершения сексуального насилия, а также получила несколько важных советов о том, как не стать жертвой такого насилия. Видео размещено также на канале «YouTube» (https: //www. youtube. com/watch?v=LdPx9Eo2m34).

Тем не менее, защита детей от сексуального насилия – одна из главных задач именно родителей. В идеале родителям необходимо поддерживать со своими детьми доверительные

[1]Международная организация ЭКПАТ – это Всемирная сеть организаций гражданского общества, работающие вместе с целью искоренения детской проституции, детской порнографии и торговли детьми в сексуальных целях. Сеть стремится к тому, чтобы дети по всему миру могли реализовать свои фундаментальные права быть свободными и защищенными от всех форм коммерческой сексуальной эксплуатации.

отношения, для этого создать такие взаимоотношения в семье, когда ребенок может свободно обсуждать со взрослыми любые проблемы. От родителей требуется набраться терпения и научиться внимательно слушать детей, когда они рассказывают о событиях своей жизни или о друзьях; задавать ребенку вопросы о его переживаниях, страхах и огорчениях; поощрять ребенка делиться сокровенными переживаниями – это одно из наиболее важных условий, которые помогают избежать беды [8]. С малышом старше 4-5 лет уже нужно обсуждать тему сексуальных домогательств и предлагать ему различные способы решения подобных проблем, – говорит психолог Ильдар Акбутин [1]. «Важно, чтобы ребенок не боялся кричать, звать на помощь и предупреждал насильника о том, что обязательно все расскажет родителям и милиции. Страх наказания остановит преступника, если ребенок будет убедителен». По словам психолога, не нужно оставлять детей под присмотром людей, в надежности которых не уверены. Необходимо обучить их, как действовать в той или иной опасной ситуации. И помочь в этом семьям, нуждающимся в психолого-педагогической помощи, могут как государственные, так и неправительственные организации.

Дело в том, что многим взрослым (особенно близким) трудно воспринять информацию о сексуальном насилии над ребенком – их реакции могут быть различны, от чувства испуга, стыда, до полного негодования. Не всегда рациональным бывает и реакция педагогов к такой информации. Помимо родителей именно педагоги большую часть времени взаимодействуют с детьми. Однако, как выясняется, многие из них не готовы к подобной информации, более того, они признаются, что не всегда знают, как реагировать. И стараются не замечать те изменения в поведении и внешности учащегося, которые могут хотя бы косвенно указать на то, что с ребенком происходит что-то неладное. Зачастую, ребенок, находящийся в подобной ситуации, и сам пытается скрыть данный факт из-за чувства стыда или страха, растерянности и обиды, неверия взрослым. И педагог, осуществляющий непосредственное взаимодействие с детским коллективом, порой, является чуть ли не единственным взрослым, способным заметить, распознать, что над ребенком совершено насилие и протянуть ему руку помощи[5].

Соответственно, формирование безопасной образовательной среды, в том числе посредством стимулирования педагогических работников к переосмыслению профессиональных и личностных ценностей, а также оказания психологической и иной поддержки пострадавшим детям является одной из ключевых мер профилактики этой проблемы в нашем обществе. Необходимо также усиление контроля над выявлением и учетом детей школьного возраста, не посещающих или систематически пропускающих по неуважительным причинам занятия в общеобразовательных учреждениях, поскольку именно такие дети часто оказываются жертвами насилия.

Для профилактики насилия по отношению к детям необходимо также:

– вводить в школьную практику новейшие педагогические технологии, психологические тренинги, ориентированные на организацию совместной деятельности школьников и взрослых;

– формировать у детей правовую грамотность в отношении преступлений против личности, развивать их социально-психологическую компетентность;

– обучать несовершеннолетних безопасному поведению в целях защиты от агрессии окружающих, а также для налаживания партнерских отношений со сверстниками и т. д.

Активными трансляторами этих действий и знаний являются родители, педагоги, психологи и социальные педагоги. В школе внедряются как отдельные элементы профилактики (индивидуальная работа с неблагополучными школьниками), так и система профилактики, предназначенная для всех (уроки социального воспитания, круглые столы, игротерапия, сказкотерапия). Привлекаются узкие специалисты для работы с кризисными ситуациями, способными изменить отношение к насилию, сформировать психолого-педагогическую компетентность у детей, учителей и родителей.

Таким образом, профилактика сексуального насилия детей – общее дело всех агентов социализации ребенка, от ближайшего окружения ребенка (родителей, педагогов) до

дополнительных институтов социализации – психологов, сотрудников милиции, специалистов из комитета по делам молодежи, комиссии по делам несовершеннолетних.

Литература:

1. Акбутин: ребенок вполне может спасти себя от сексуального насилия. URL: https: //ru. sputnik. kg/Radio/20180825/1040775625/kak-zashchitit-rebenka-ot-seksualnogo-nasiliya. htmlhttps: //ru. sputnik. kg/Radio/20180825/1040775625/kak-zashchitit-rebenka-ot-seksualnogo-nasiliya. html (дата обращения: 02. 03. 2019).
2. Балакина С. Табу на правду Азиатский менталитет мешает бороться с сексуальным насилием над детьми. URL: https: //camonitor. kz/185-. html (дата обращения: 02. 03. 2019).
3. Брат «играл» с ней – зачем студентка из КР собирает вещи изнасилованных. URL: https: //ru. sputnik. kg/society/20181031/1041797182/kyrgyzstan-iznasilovanie-vystavka-seksualnoe-nasilie-odezhda. html (дата обращения: 12. 03. 2019).
4. В Кыргызстане увеличивается количество преступлений в отношении детей, при этом усилилась тенденция сексуального насилия. URL: https: //elgezit. kg/2019/02/21/v-kyrgyzstane-ezhegodno-uvelichivaetsya-kolichestvo-prestuplenij-usililas-tendentsiya-seksualnogo-nasiliya-v-otnoshenii-detej/(дата обращения: 02. 03. 2019).
5. Ильиных Елена Владимировна Профилактика сексуального насилия над детьми, особенности взаимодействия педагогов учебного заведения с ребенком при обнаружении факта насилия. URL: https: //infourok. ru/profilaktika_seksualnogo_nasiliya_nad_detmi_osobennosti_vzaimodeystviya_pedagogov_uchebnogo-581954. htm(дата обращения: 12. 03. 2019).
6. Как уберечь ребенка от сексуального насилия? URL: https: //365info. kz/2018/08/kak-uberech-rebenka-ot-seksualnogo-nasiliya (дата обращения: 05. 03. 2019).
7. КоротковаЕ. Насилие в отношении женщин и девочек в Кыргызстане – можно ли с ним бороться? URL: http: //www. mk. kg/articles/2017/11/14/nasilie-v-otnoshenii-zhenshhin-i-devochek-v-kyrgyzstane-mozhno-li-s-nim-borotsya. html(дата обращения: 05. 03. 2019).
8. Насилие над детьми: как защитить наших детей и помочь им: Сб. метод. рекоменд. / Сост. Лапицкая Н. Н., Соловьева И. Е., Конкина В. А. и др. – Рязань: Рязанский гендерный центр, 2008.

ПСИХОПРОФИЛАКТИКА СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛИЯ ДЕТЕЙ В СЕТИ ИНТЕРНЕТ

Тешебаев Д. З. **Магистрант Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева**

Психологи в последнее время встревожены – становится все больше случаев совращения детей в Интернете. Всемирная сеть стала частью нашей жизни, и ребенок чуть ли не с 3 лет самостоятельно начинает ею пользоваться (начинается все, конечно, с мультипликационных фильмов). Интернет завлекает тем, что в нем можно найти любую информацию, пообщаться с людьми, и не чувствовать себя одиноким – некоторые дети застенчивы «в настоящей жизни», но раскрепощаются и приобретают уверенность в Интернете. Родители же, ограждая своих детей от опасностей улицы, часто оставляют без внимания тот факт, что виртуальный мир также может быть опасным для детей, поскольку здесь есть возможность устанавливать контакты с детьми без ведома взрослых. «Родители считают, что, купив детям смартфон или планшет, уберегут их от всех неприятностей, – говорит руководитель движения «Сдай педофила» Анна Левченко. – Они думают, что если ребенок пойдет гулять на улицу, то окажется в опасности, а если будет сидеть в соседней комнате с планшетом, то с ним ничего не случится»[4]. Однако социальные сети сегодня стали орудием, которым педофилы мастерски научились владеть. По статистике, каждый

третий ребенок, зарегистрированный в социальной сети «Вконтакте», сталкивался с попыткой совращения, либо получал в личные сообщения видео и картинки непристойного характера[2].

Раньше психологи говорили нам о том, что чаще всего в сети ищут дружбы подростки, обделенные в реальности чем-нибудь, например, дети из семей, находящихся в социально опасном положении. Такие дети, получив «деловое предложение» от «доброго дяди», начинают воспринимать себя как товар, который можно продать и стать независимым от родителей. Особенно быстро «клюют» на эту удочку дети из малообеспеченных семей и подростки, которым не хватает «карманных» денег. Однако в последнее время среди пострадавших от вовлечения в изготовление порнографии все чаще встречаются дети из вполне обеспеченных семей. Они добровольно участвуют в съемках, объясняя это «модой» и «желанием стать звездой»[1].

Детская порнография во всем мире является одним из самых доходных видов криминального бизнеса. При этом само распространение порнографических материалов, по оценкам специалистов, это лишь вершина айсберга, в основе которого стоит сексуальное насилие и торговля детьми. Дети страдают от насилия, как в момент изготовления порнографической продукции, так и впоследствии, поскольку эти материалы могут годами циркулировать в сети Интернет, и доступны миллионам потенциальных зрителей. Более того, показ сексуально откровенных материалов может нанести вред физическому и психологическому здоровью любого ребенка, даже не имеющего никакого отношения к их изготовлению**.** У большинства подростков увиденные в сети материалы вызывают беспокойство и тревогу. У некоторых может даже появиться зависимость от порнографии или склонность к подражанию увиденного.

С другой стороны, в последние годы весьма актуальным стало понятие кибербуллинг (cyberbullying), подразумевающий запугивание, преследование, издевательство и насмешки в киберпространстве, способные напугать и унизить «преследуемого» ребенка. Сами подростки иногда по глупости, а порой и из мести используют социальные сети в качестве доски позора, выкладывая туда нелицеприятные фотографии и видео. Сверстники могут начать травить в сети любого, кого не считают своим, достаточно дать для этого малейший повод. А интимная фотография – повод грандиозный[5]. Жертвы такой травли часто теряют веру в людей, перестают доверять людям. Из-за своей замкнутости порой становятся изгоями, что влечет за собой новый цикл проблем. Могут потребоваться месяцы и даже годы терапии, прежде чем ребенок вернется к нормальной жизни и научится доверять людям. Однако, по словам юристов, подростки, распространяющие чужие интимные секреты в Интернете, не подлежат уголовному наказанию, есть лишь возможность подать иск к их родителям и потребовать компенсацию морального вреда.

Тем не менее, по данным специалистов, только около 1/5 родителей, узнав о подобных проблемах своих детей, в т. ч. и о сексуальном домогательстве, обращаются в полицию. Большая часть предпочитают об этом никому не рассказывать, боясь позора. Сами дети, как правило, очень стеснительны и испытывают чувство стыда от «содеянного», и извращенцы это прекрасно понимают – многие педофилы очень хорошо знают психологию детей, некоторые даже имеют педагогическое образование.

Для того чтобы получить снимки, педофилы действуют несколькими способами. Одни просто знакомятся с детьми в социальной сети и заводят с ними общение. При этом к каждому ребенку применяется индивидуальный подход. Преступник втирается в доверие к ребенку, собирает о нем информацию, выявляет степень риска, связанного с контактом. Если ребенок в переписке, к примеру, начинает жаловаться на своих родителей, то его будет по-разному убеждать, что взрослые плохие и ничего не понимают в жизни. Таким образом насильник устанавливает с жертвой особые доверительные отношения, играя на том, что ребенку не хватает внимания. «Можно сказать, что он берет на себя роль некоего Карлсона, который прилетает к Малышу и играет с ним. Со временем ребенок попадет в

психологическую зависимость к старшему товарищу и будет готов выполнить любые его пожелания»[4].

Далее начинается сексуализация ребенка – ему демонстрируют порнографические изображения, на которых, как правило, демонстрируются положительные эмоции участников. На следующем этапе преступник заполучает откровенные фотографии подростка, стимулируя того запечатлеть себя обещаниями вознаграждения или шантажируя отказом от общения.

Иногда преступники, притворяясь в сети подростками, создают фейковые страницы и ищут через социальные сети девочек и мальчиков, желающих с кем-нибудь познакомиться. Например, девочка, общающаяся в социальных сетях со взрослым человеком, думает, что общается со своим сверстником и через некоторое время он ее «обработает» так, что она влюбится и начнет отсылать ему свои интимные фотографии. Некоторым детям интересна материальная составляющая – они могут отсылать свои снимки в обмен на обещания преступника подарить, в частности, модные девайсы.

По-настоящему же преступник разворачивается, вооружившись откровенными изображениями ребенка. Здесь он начинает шантажировать жертву угрозой публикации изображений и склоняет несовершеннолетнего к реальной встрече и интимным отношениям. Ситуация усугубляется еще и видеофиксацией происходящей встречи, поскольку насильник получает новый компромат на ребенка. Полученные снимки преступник может не только использовать в своих целях, но и передавать его персональные данные другим педофилам и даже за рубеж. Эти интернет-ресурсы не подпадают под нашу юрисдикцию и запретить публикацию снимков практически невозможно. По данным экспертов организации «Сдай педофила», было уже много случаев, когда дети, чьи интимные фото появились в Сети, потом пытались наложить на себя руки.

Сама сеть, являясь, с одной стороны, для ребенка пространством, полным опасностей, с другой стороны, в какой-то мере выступает площадкой решения проблемы. Интернет пестрит страничками, содержащими всевозможные советы родителям, если в семье обнаруживается эта проблема. Но, как и в любом другом случае, важно правильно организовать поиск необходимой информации. К примеру, около 10 лет в России активно решает эту проблему движение «Сдай педофила»[1]. Сегодня при поддержке фонда президентских грантов оно реализует проект «Безопасное детство» – комплекс мероприятий целевого и профилактического характера по решению проблем насилия детей. Так, около 4 лет назад появилась круглосуточная ежедневная горячая линия «Сдай педофила», работает «Мониторинговый центр по выявлению опасного и запрещенного законодательством контента». Довольно подробно изъясняет организация и проблему защиты родителями своих детей от педофилов в сети Интернет, как на самом сайте[3], так и на других ресурсах. Довольно популярными в последнее время стали видеоролики, освящающие эту проблему. И, что самое главное, они рассчитаны, прежде всего, на детскую аудиторию, информация в них подается ненавязчиво, понятным для детей языком. Например, что такое сексуальное насилие объясняет озвученный на русский язык американский видеоролик (https: //www. youtube. com/watch?v=_dgQ_RQVArw). Также в мультипликационной форме на кыргызском и русском языках представлен рассказ о девочке Айнуре, которая узнала о проблеме сексуального насилия в отношении детей, а также получила несколько важных советов о том, как не стать жертвой такого насилия (https: //www. youtube. com/watch?v=_gWs3vc0BfM). Третий социальный ролик рассчитан уже на взрослых, тех, кто, прежде всего, обязан заботиться о безопасности детей (https: //www. youtube. com/watch?time_continue=38&v=0X29TghNYi8).

В любом случае уберечь детей от сетевых педофилов в первую очередь можно с помощью постоянных профилактических бесед и одновременно ненавязчивого мониторинга их сетевой активности. Сейчас дети регистрируются в социальных сетях едва ли не раньше,

---

[1] http: //www. pedofilov. net; https: //vk. com/sdai_pedofila

чем идут в первый класс. У детей еще не сформировалось чувство ответственности, самосохранения, опасности, им все интересно. К счастью, сейчас без проблем можно установить специальные программы и веб-приложения с функцией «родительский контроль». Важно с самого раннего детства объяснять ребенку, что знакомиться в Интернете так же опасно, как и на улице, ведь за милой «аватаркой» вполне могут скрываться педофилы. В любом случае, ребенок должен понимать, что виртуальные друзья далеко не всегда настоящие и доверять им какую бы то ни было информацию о себе небезопасно. Более того, кто угодно может взломать их аккаунты и раскрыть все секреты.

Родителям необходимо контролировать, какие сайты посещает и просматривает ребенок, постоянно взаимодействовать с ним. В силу своего юного возраста они еще не склонны что-либо особо скрывать от родителей. А вот с подростками дело обстоит сложнее: в этом возрасте дети стараются скрыть всю личную жизнь, и родителям очень важно избрать правильную тактику поведения. Можно, например, зарегистрироваться в социальных сетях и добавить ребенка в «друзья», чтобы со стороны наблюдать, о чем он пишет и с кем общается. Но в то же время нельзя надоедать ему, чтобы он не чувствовал себя под надзором и не искал возможности «спрятаться». Тем более нельзя заставлять ребенка удалять все аккаунты в социальных сетях, в противном случае он окажется выброшен за границы своего окружения и будет чувствовать себя некомфортно среди друзей.

Помня о том, что наиболее уязвимы для интернет-насильников дети, которые ощущают себя одинокими и непонятыми среди родных, необходимо больше общаться с ребенком, правильно организовать семейный досуг. При этом особое внимание нужно обратить на ситуации, когда ребенок категорически не хочет показать историю посещений в интернет-браузере. В этом случае можно даже его спровоцировать. Пусть, например, если ему нечего скрывать, покажет переписку. «То есть взять его на слабо. Если и это не дало результатов, то, возможно, стоит вместе сходить к психологу» [4].

В любом случае, прежде всего, необходимо сохранять спокойствие в отношениях с ребенком, даже если обнаруживается самое худшее. Ведь в преступлении, совершенным против ребенка, виноват всегда взрослый. И ни в коем случае нельзя замолчать проблему (все забудется; мы живем, как раньше), даже если родители боятся причинить ребенку психологическую травму и пытаются защитить своего ребенка от необходимости делиться с сотрудниками правоохранительных органов интимными подробностями. Ребенок уже получил серьезную психологическую травму. Для многих детей очень важен момент установления справедливости. Но чтобы найти и наказать педофила, прежде всего, нужно сохранить доказательства: зафиксировать в скриншотах всю переписку, саму страницу педофила, его ID, всю важную информацию и в полной мере предоставить следствию. Это поможет найти педофила и уберечь от его действий еще многих детей.

Литература:

1. Елец М. В. Родители! Недопустимо оставлять детей без присмотра. Вы несете уголовную ответственность за оставление малолетних детей в опасности. URL: https: //orshabsh. schools. by/news/868412 (дата обращения: 04. 03. 2019).

2. Если Вы обнаружили переписку своего ребенка с педофилом. 23 ноября 2018 г. URL: http: //www. pedofilov. net/news/russia/esli-vy-obnaruzhili-perepisku-svoego-rebenka-s-pedofilom/ (дата обращения: 22. 02. 2019).

3. Как защитить своих детей от педофилов в сети Интернет. 14 января 2019 г. URL: http: //www. pedofilov. net/news/russia/kak-zashchitit-svoikh-detey-ot-pedofilov-v-seti-internet/(дата обращения: 09. 03. 2019).

4. «Привет, тебе одиноко?» Как уберечь ребенка от педофилов из Сети. РИА НОВОСТИ. 29 ноября 2017 г. URL: https: //woman. rambler. ru/children/38541381/ ?utm_content=rwoman&utm_medium=read_more&utm_source=copylink (датаобращения: 12. 03. 2019).

5. Толстоухова Н. Враг по переписке. Как защитить ребенка от насилия в интернете. –Российская газета. – Неделя. – Урал. № 11(7177). –2017. –19 января.

КЫРГЫЗ ЭЛИНДЕГИ СӨЗДҮН КУДУРЕТ КҮЧҮ, АНЫН ТАРБИЯ БЕРҮҮДӨГҮ АКТУАЛДУУЛУГУ

Тынчтыкбек кызы Гулнура – ОГПИнин колледжинин окутуучусу

Бул макалада кыргыз элинин тарбия берүүдөгү сөздүн таамай жана таасирдүү боло тургандыгы, сөздүн кудурет күчү, кыргыз элиндеги сөздүн орду баяндалды.

Ачкыч сөздөр: сөз өнөрү, кадыр барктуу, керээз, жүрүм- турум, тарбия, асыл сапат

Ключевые слова: творчество, уважаемый, наставления, поведение, воспитание, ценные качества.

The educational power of the word of the Kyrgyz people and its relevance.

This article deals with the place, influence and power of speech in the education of the Kyrgyz people.

Key words: creation, respected, instruction, behavior, upturning, valuable, qualities

Кыргыз эли көөнө тарыхты аласалап отуруп , бирде колу ай чапчып, бирде кыйрап кол сунуп, болбогонду болтуруп, толбогонду толтуруп келе жаткандыгы баарыбызга маалым.

Башка элдерден кыргызды бийик жүрсүн деп, балдарынын балдары билип жүрсүн деп уламалуу нарк түзгөн, ушуларды аткарсаң, урабаган чепсиң деп, сайма көзүн оюлтуп, сары кылымдан бериге, сан алтындай чогултуп, саябандуу салт түзгөнүн кыргыз журтчулугунун көрөгөчтүгүн, кыраакылыгын, сөз баккандыгын башка элдерден бөтөнчөлүгү деп билсек болот.

Мына ушул сөз баккан кыргыз журтчулугунун кызыл тил, сөз өнөрүнүн тарыхына бери дегенде эле эки миң жыл убакыт болду. Мына ошол эки миң жыл убакытты ичине камтыган сөз өнөрүнүн бүгүнкү күндөгү абалы кандай экени баарыбызга маалым.

Бүгүнкү күндө жат кадырынан өз кадыры, жаш кадырынан сөз кадыры кемип, тилибиз калкаланып, дилибиз талкаланып турган кезде, оймоктой ой дүйнөсүнө он эки миң аалам баткан калкыбыздын балбан сөзүнө, баба сөзүнө таазим этип бул макаланын негизин Шайлообек Дүйшеев айткандай “ сөз баба” атадым.

Кылымдар бою үрп адат, каада-салты, маданияты элдик оозеки чыгармачылыгы менен дүйнө элдерине таанылган кыргыз элинин башынан эмнелер өткөн жок. Ошол башынан өткөргөн жакшы, жаман көрүнүштөрдүн баарын акыл менен калчап , тил аркылуу берген не деген даанышмандарыбыз өттү.

Айтор, элибизде сөздү кыштай кынаган Жээренче чечен, Акылкарачач, куйкум сөз куюлткан кудай сүйгөн Куйручук, күндө түндөп ыр төккөн Жеңижок, Калык, Токтогул, Барпы сындуу сөз билген нечендер, сөз баккан чечендер өткөн.

Жаралган бардык ааламды туюунтууда сөздүн орду чоң. Ал эми төмөнкүдөй туюунтуу ар бир инсандын колунан келе бербеси толук ыктымал. Дегеле кыргыз элинде сөз билген адамдарды сыйлап урматташып кадыр барктуу адам катары кабылдашып иш чечкенде да сөз билген, сөз баккан адамдар чечишкен. Ошондуктан элибиздин эзелтен берки улуудан кичүүгө керээз катары айтылып келе жаткан сөздөрдүн кээ бирине токтоло кетели.

Кээде адамдар арасында сүйлөнүп жүргөн сөздөрдүн, таасирдүүлүгүнүн, таамай айтылгандыгын чынында кызык туюлгандыгын баарыбыз эле биле бербейбиз.

Мисалы: Кыргыз эл акыны Шайлообек Дүйшеев кыргыздын казына булактарынан алып отуз үч “жок” бар деп буларды жазат.

Өгүздө сүт жок
Өңүндө түш жок
Өпкөдө түк жок

Өлүмдө бүт жок
Мөңгүдө жыт жок
Мүйүздө кыт жок
Булакта кыш жок
Булутта ыш жок
Булутта ыс жок
Жылаанда бут жок
Жыргалда жук жок
Дөдөйдө бук жок
Кедейде жут жок
Ташта тамыр жок
Ташбакада арым жок
Сараңда кайыр жок
Сабизде чарым жок
Куланда жал жок
Кууда кал жок
Калпта жан жок
Кайгыда ал жок
Аюуда кашка жок
Токто ачка жок
Кулакта капка жок
Кулда апта жок
Желде түр жок
Үмүттө түн жок
Балыкта үн жок
Үкүдө күн жок
Жумурткада кыр жок
Жалганда чын жок
Кудайда чым жок
Дардаңкүүдө келме жок
Дагы эмнеде эмне жок - деп турмушта чын эле ушундай экенин ырастайт.

Сөз – адамдын маданияты, куу чиренгендиги эмес, адамдын сөзү, жүрүм- туруму гана анын маданияттуулугун айгинелейт. Албетте бардык эле адамдар экинчи бир адам менен мамиле куруууда ал адамдын жүрүм турумуна жана анын сүйлөгөн сөзүнө өзгөчө маани берет эмеспи, тактап айтканда керек учурда айтылган сөз өз угуучусун табат. Ал сөз даарыга алтынга тете. Ошон үчүн “Айтаар сөзүн акыл болсо, уккан кулак макул болот”- деп айтылат элибизде.

Мисалы, сөздөрдүн жакшы же жаман ниетте айтылганын баарыбыз эле туюуп билебиз, алэми сөздөрдөгү сөздү туюп билүү оңой иш эмес.

Алсак, “төрөлүү” деген сөздө “өлүү” деген сөз бар тура . Ал төрөлгөн жандык акыры өлбөй койбойт - деген маанини билдиргени го.

Барак дегенде- ак деген сөз бар, барак ага жазганга чейин ак болот, таза болот деген сыяктанат. Сүйүү деген сөздү алалы. Анда үй деген сөз бар экенин байкоо кыйын эмес. Ал сүйдүңбү, үй бүлө куруу жөнүндө ойлон дептурганы эмеспи? “Арак” деген сөздө ар жана ак ал тургай рак деген эки үч сөз бар экен, ал арак ичсең арыңды, намысыңды, ак сактап ич дегени го, аракты коп ичсең, анын азабын тартасың, айыкпас дартка чалдыгасың деп эскертип жаткансыйт. “Терек” деген сөздү алалы. Анда тер жана эк деген эки сөз бар. Ал терек керек болсо, териңди төгүп, эмгектенип эк дегени го деп түшүндүм.

Айтор, сүлөп жатканы эле болбосо бардык эле адам сөз биле бербейт. Сөз билген адам анын ички поэтикасын, тышкы музыкасын сезет, туят, сөз билген адам сүйлөсө, ал ырдап тургансыйт. Биз айтып жаткан сөз, адамдын ички жигерин аныктап билгизет. Сөз билген, анын баасын күчүн туйган адам таасын так сүйлөйт, тантап таап сүйлөйт. Ага ошол акырын

айткан бир ооз сөз жеткиликтүү болот. Ошондуктан “Сөз билген адам таап сүйлөйт, билбеген адам каап сүйлөйт”-деп ушундан улам айтылса керек.

Сөз улуу тарбиячы, акылман насаатчы, мыкты мугалим. Жоокердин куралы- кылыч, соттун куралы-түрмө, жалоолдуку айбалта, а тарбиячынын куралы- сөз. Ал курал баарынан күчтүү, курч да, баарынан өткүр. Сөз кандай болсо- тарбия да ошондой болот. Демек сөз баарынын башаты, баарынын натыйжасы.

Элибиз уул-кыз тарбиялоону биринчи орунга коюшуп, жакшы аял кандай, жаман аял кандай болоорун Хусейин Карасаевтин накыл сөздөр деген китебинде фразеологизм сөздөр менен мындайча баяндалат: “Алтын согончок жез шыргый”, “Аркар эмчек акылгөй тараз”, “Жабылуу кара инген”- деп аялдын мыктыларын аташса, жаманын “Дүнүйокөй тоту”, “Дүр кабак чабдар”, “Суу мурун сөпөк”- деп аташкан. Мына ушул аталыштар эмнени кандайча туюнтат, баяндап кетели.

“Алтын согончок жез шыргый”- аялзаттын эн мыктысын ушинтип аташкан. Алыс менен жуукка асылын асыл дегизген, ай жаркын көркү келишкен, кеби таң калтырган, келбети көз талдырган, акылы менен ээрин гана эмес, элин да алган, акырын сүйлөп кеп салган, ажарым ишке чеп салган, таалайы бийик жаралган, тар кезде акыл таба алган, журт башкараар жок болсо, журт башына калка болгон, жаралууга арка болгон, шыңга бойлуу жез шыргый, алтындай уул-кыздын апасы, азамат эрдин зайыбы.

“Аркар эмчек акылгөй тараз”-бала төрөп бакса да, акырын катуу басса да, көрк келбетин жоготпогон, көйгөй салсаң тоготпогон аты улук, акылы тунук, жото сөз аркар мүчө, бото көз, жан күйгөн кезде сыналган, жамандыкты билдирбей жакшылыкты чыгарган, уул-кыз төрөп уланган ушундай аял экене деп уккан көргөн кубанган зайып.

“ Жабылуу кара инген”- балдары алапайым, өзү карапайым, акыл эстүү иш билги, ийнеси колдо бийлеген, текебер кесир дегенди билбеген, мүнөзү көлдөй, тегизи күндөй, элге да. эрге да бирдей, күйөосүнүн тапканына көппөгөн, таппаса чөкпөгөн, жатка да, өзгө да алымдуу, барга да жокко да сабырдуу, бөлүнгөнгө бүйрө, үй бүлөөгө дүйнө зайып.

“ Дүнүйөкөй тоту”- бар башында айыбы, талаада калгыр тапкан менен баккандын гана зайыыбы, байы байлык менен бийликке тунса эсиреген башканы басынтып жекирген, элине эринин кадырын кетирген, алайын, жулайын, арааным жүрүп турганда алдыда турайын, андан башкасын баарын урайын деген ач көз, арамза, байынан бак дөөлөт тайса артыкбаш күчкө айланган жүдөп жүккө айланган чүпүрөк зайып.

“Дүр кабак чабдар”- дитине бирдеке жакпаса эле, итиркейи бузулган, иттатайы тутулган, кадырын кыйыр, кыйырын чыйыр кылган, коңшу колоң түтпөгөн, ушак айың бүтпөгөн. Жердин базарын элдин сазайын берген, бирде көк бет, бирде долу, кыял жоругун танып, кызылдай чанып, кол үзүп кетейин десең, балкайтып бала, кызартып кыз төрөп турган ургаачы.

“Суу мурун сөпөк”- Колунан же муш келбеген, же иш келбеген, жүйөөлүү кепке түшүнбөгөн, жүдөй берип эч нерсе бүтүрбөгөн, баштык кабы буулбаган, кир когу жуулбаган, балдары басылбаган, башынан шору арылбаган, бир бечара жан.

Кыргыз элинин аялзатына берген мындай сыпаттоосунун таалим тарбиялык мааниси, түпкү мүдөосү таасын чагылдырылган.

Тилде ар бир сөздүн өз орду , жөнү, жүгү, даамы, баамы бар. Ошого жараша: накыл сөз, насаат сөз, масел сөз жана башка болуп улана берет. “ Сөз атасы кулак”, “Угарман болбой соз чыкпайт” тактап айтканда элдин жашоо турмушунун натыйжасында бир топ накыл сөздөр бизге жетип отурат. Ошол накыл сөздүн таасиринин алдында ак ниеттүүлүк, айкөлдүк, чынчылдык, адилеттүүлүк, мээримдүүлүк, эрктүүлүк, эр жүрөктүүлүк, туруктуулук, чыдамдуулук, жоопкерчилик, максатка умтулуу, өз сөзүндө бек туруу сыяктуу адамдык асыл сапаттарга ээ боло алышат.

Колдонулган адабияттар:

1. Советбек Байгазиев: “ Педагогикалык руханият”
2. Сабыр Иптар уулу: “ Кыргыз жан дүйнөсү”

3. Шайлообек Дүйшеев: “ Агындылар”
4. Хусейин Карасаев: “ Накыл сөздөр”
5. Рысбай Сулайманов: “ Сөз жөнүндө дастан”
6. “Шоокум” илим, турмуш жана маданият журналы.
7. “Асаба” гезити.

УДК: 35. 047.

НЕЙРОННЫЕ СЕТИ В ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОМ АНАЛИЗЕ ДАННЫХ

Умурзакова Рахима Абдимиталовна - ОшТУ

Киргизүү маалымат казып алуу нейрон тармактар аркылуу ылайыктуулугун карап. маалымат тоо кен нейрон тармактары бир ыкмасын сүрөттөп, маалыматтарды талдоо жасалма нейрон тармактар негизинде болуп жатат. Жыйынтыктап айтканда, маалымат-кен технологиялары каралат нейрон тармактарды пайдалануу боюнча сунуштар.

Во введении рассмотрена актуальность использования нейронных сетей в интеллектуальном анализе данных. Описан метод нейронных сетей в интеллектуальном анализе данных, представляет процесс анализа данных, основанный на искусственных нейронных сетях. В заключении даны рекомендации по использованию рассмотренных нейронных сетей в технологиях интеллектуального анализа данных.

The introduction considers the relevance of the use of neural networks in the intellectual analysis of data. The method of neural networks in the intellectual analysis of data is described, represents the process of data analysis, based on artificial neural networks. In conclusion, recommendations on the use of the considered neural networks in the technologies of data mining are given.

Негизги сөздөр: Берилиштердин интеллектуалдык, маалыматтарды тоо-кен казып алуу, нейрон тармактары, Кохонена тармак

Ключевые слова: DataMining, интеллектуальный анализ данных, нейронные сети, сети Кохонена

Key words: DataMining, data mining, neural networks, Kohonen networks

Сегодня появились новые научные методы и специализированные инструменты, сделавшие горную промышленность намного более точной и производительной. Развитие технологии баз данных и систем управления базами данных, способствует росту объема данных, хранящихся в базе. Ввиду этого многие компании используют технологию интеллектуального анализа данных (datamining), которая позволяет обрабатывать массивные базы данных и извлекать из них полезную информацию. Задачей интеллектуального анализа данных является выявление латентных правил и закономерностей в наборах данных. *DataMining* для *данных* развилась почти таким же способом. Старые методы, применявшиеся математиками и статистиками, отнимали много времени, чтобы в результате получить конструктивную и полезную информацию.

Нейронная сеть может быть представлена направленным графом с взвешенными связями, в котором искусственные нейроны являются вершинами, а синаптические связи - дугами. Нейронные сети широко используются для решения разнообразных задач. Среди областей применения нейронных сетей - автоматизация процессов распознавания образов, прогнозирование, адаптивное управление, создание экспертных систем, организация ассоциативной памяти, обработка аналоговых и цифровых сигналов, синтез и идентификация электронных цепей и систем. [1]

С помощью нейронных сетей можно, например, предсказывать объемы продаж изделий, показатели биржевого рынка, выполнять распознавание сигналов, конструировать самообучающиеся системы. Модели нейронных сетей могут быть программного и аппаратного исполнения. Нейронные сети (NeuralNetworks) - это модели биологических

нейронных сетей мозга, в которых нейроны имитируются относительно простыми, часто однотипными, элементами (искусственными нейронами).

Искусственный нейрон (формальный нейрон) - элемент искусственных нейронных сетей, моделирующий некоторые функции биологического нейрона. Главная функция искусственного нейрона - формировать выходной сигнал в зависимости от сигналов, поступающих на его входы.

В самой распространенной конфигурации входные сигналы обрабатываются адаптивным сумматором, затем выходной сигнал сумматора поступает в нелинейный преобразователь, где преобразуется функцией активации, и результат подается на выход (в точку ветвления).

Общий вид искусственного нейрона приведен на рис. 1.

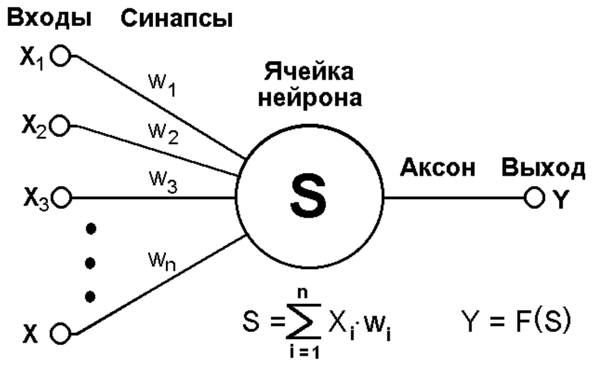

Рис. 1. Искусственный нейрон

Нейрон характеризуется текущим состоянием и обладает группой синапсов - однонаправленных входных связей, соединенных с выходами других нейронов. Нейрон имеет аксон - выходную связь данного нейрона, с которой сигнал (возбуждения или торможения) поступает на синапсы следующих нейронов. Каждый синапс характеризуется величиной синаптической связи (ее весом wi). Текущее состояние нейрона определяется как взвешенная сумма его входов:

$$s = \sum_{i=1}^{n} x_i \cdot w_i$$

Выход нейрона есть функция его состояния:

$$y = f(s).$$

Активационная функция, которую также называют характеристической функцией, - это нелинейная функция, вычисляющая выходной сигнал формального нейрона.

Области применения нейронных сетей обширны – автоматизация процессов распознавания образов, прогнозирование, адаптивное управление, создание экспертных систем, организация ассоциативной памяти, обработка аналоговых и цифровых сигналов, синтез и идентификация электронных цепей и систем. . [2]

Таким образом, можно сказать, что использование нейронных сетей в технологии интеллектуального анализа данных является актуальным направлением, которое непрерывно развивается, по пути устранения недостатков.

Основная часть методов datamining была разработана в рамках теории искусственного интеллекта. Метод нейронных сетей используется для классификации, кластеризации, прогнозирования и распознавания образов. Модель нейронной сети может быть разделена на три типа: 1) сети прямого распространения (backpropagation): одна из наиболее распространенных архитектур, в основном используется в таких областях, как прогнозирование и распознавание образов; 2) сети с обратной связью: такие, как дискретная модель Хопфилда, в основном используется для оптимизации вычислений и ассоциативной памяти; 3) самоорганизующиеся сети: включают модели адаптивной резонансной теории (ART) и модели Кохонена, в основном используется для кластерного анализа.

Искусственные нейронные сети - активно развивающееся направление науки, но до сих пор некоторые теории окончательно не сформировались, такие как проблемы сходимости, устойчивости, локальный минимум и корректировка параметров. Для сети прямого распространения часто встречающиеся проблемы – обучение происходит медленно, она может попасть в локальный минимум и трудно определить параметры обучения.

Процесс анализа данных (datamining) может быть представлен тремя основными фазами: подготовка данных, анализ данных, выражение и интерпретация результатов. Интеллектуальный анализ данных (datamining), основанный на нейронной сети, состоит из: подготовки данных, извлечения правил и оценки правил. [3]

- *Подготовка данных*

Процесс подготовки данных должен определить и обработать добываемые данные, чтобы сделать их пригодными для конкретных методов интеллектуального анализа. Подготовка данных является первым важным шагом на пути интеллектуального анализа (datamining) и играет в нем решающую роль рис. 2.

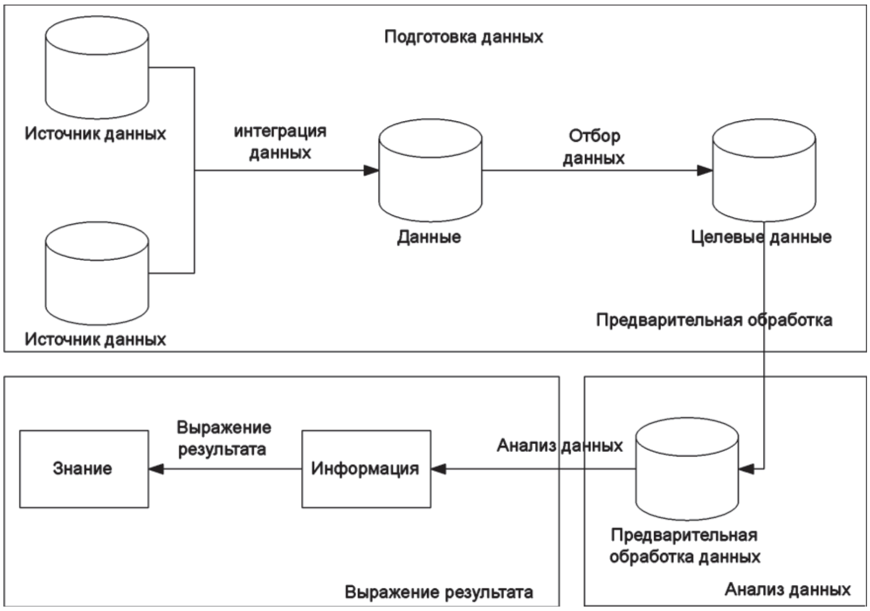

Рис. 2. Общий процесс анализа данных

- *Извлечение правил*

Существует множество методов извлечения правил, среди которых наиболее

часто используются LRE (LimitedRelativeError) метод, метод черного ящика, метод извлечения нечетких правил, метод извлечения правил из рекурсивной сети, алгоритм извлечения правил двоичного входа и выхода (BIO-RE), алгоритм частичного извлечения правил (Partial-RE) и алгоритм полного извлечения правил (Full-RE).

Существует множество типов анализа данных, основанных на нейронных сетях, но можно выделить два из них, наиболее популярных. Они основаны на самоорганизующихся нейронных сетях и на нечетких сетях.

- *Анализ данных (datamining), основанный на самоорганизующейся нейронной сети*

Самоорганизационный процесс – процесс обучения без учителя. При таком обучении обучающее множество состоит из значений входных переменных, а в процессе обучения нет сравнивания выходов нейронов с желаемыми значениями. Можно сказать, что такая сеть учится понимать структуру данных. [4]

Идея сети Кохонена принадлежит финскому ученому ТойвоКохонену. Принцип работы этих сетей заключается во введении в правило обучения нейрона информации о его расположении, то есть составляются карты размещения нейронов.

- *Анализ данных (datamining), основанный на нечеткой нейронной сети*

В основе нечетких нейронных сетей лежит идея использования существующей выборки данных для определения параметров функций принадлежности, выводы делаются на основе аппарата нечеткой логики, а для нахождения параметров функций принадлежности используются алгоритмы обучения нейронных сетей. Такие системы могут использовать заранее известную информацию, обучаться, приобретать новые знания, прогнозировать временные ряды, выполнять классификацию образов. [5]

Основным достоинствомприменения нейронных сетей является возможность решать различные неформализованные задачи. При этом можно оченьпросто моделировать различные ситуации, подавая на вход сети различные данные иоценивая выдаваемый сетью результат. В ходе применения нейронных сетейотмечен существенный недостаток: сложность понимания процесса получения сетью результата. Первым шагом к устранению данной проблемы является разработкановой технологии, которая позволяет генерировать описание процесса решения задачи нейронной сетью.

Из рассмотренных типов анализа данных, основанных на нейронных сетях, можно сказать, что нейронные сети, системынечеткой логики являются обязательныминструментом интеллектуального поиска иизвлечения знаний, т. к. обладают способностью выявления значимых признаков.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Миркес Е. М. М63 Нейроинформатика: Учебное пособие для студентов. Красноярск: ИПЦ КГТУ, [Текст] 2002. 347 с.

2. Барцев С. И., Охонин В. А. Адаптивные сети обработки информации: препринт № 59Б Института физики СО АН СССР. Красноярск: Институт физики СО АН[Текст] СССР, 1986. 20 с.

3. Горбань А. Н. Обучение нейронных сетей. М.: изд. СССР–США СП “ParaGraph”, [Текст] 1990. 160 с.

4. Нейроинформатика, её приложения и анализ данных: Материалы XV Всероссийского семинара/ИВМ СО РАН, Красноярск, [Текст] 2007, 183с

ПРОБЛЕМА ТЕРРОРИЗМА НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Шаимкулов Аскар - ОшГУ

Статья посвящена изучению терроризма на Ближнем Востоке. В политической борьбе региона терроризм становится основной стратегией в достижении политических целей различных организаций и движений. Автор показывает причину становления данного феномена.

The article is devoted to the study of terrorism in the Middle East. In the political struggle of the region, terrorism becomes the main strategy in achieving the political goals of various organizations and movements. The author shows the reason for the emergence of this phenomenon.

Макала Чыгыштагы терроризмди изилдоого арналган. Копчулук уюмдар жана кыймылдар учун азыркы саясий курошто терроризм негизги стратегияга айланыпкалган. Автор ушундай феномендин тузулушун себептерин корсотукон.

Ключевые слова: терроризм, политическая стратегия, безопасность, политическая борьба.

Key word: terrorism, political strategy, security, political straggle.

Негизги создор: терроризм, саясий стратегия, коопсуздук, саясийкурош.

Актуальность проблемы борьбы с терроризмом продиктована нашей действительностью. Терроризм в любых формах своего проявления превратился в одну из опасных по своим масштабам, непредсказуемости и последствиям общественно политических и моральных проблем, с которыми человечество вошло в XXI век.

Терроризм — это общественный феномен, заключающийся в противоправном использовании крайних форм насилия или угрозы насилием для устрашения противников с целью достижения конкретных политических целей. Слово «террор» пришло из латинского языка (terror — страх, ужас). Аналогичное значение имеют слова: terror (анг.), terreur (фр.) — ужас, страх. Существует также выражение «террористический акт» (actedeterreur). В. Маллисон и С. Маллисон дают такое определение: «Террор есть систематическое использование крайнего насилия и угрозы насилием для достижения публичных или политических целей». Они отмечают использование террора при решении политических задач. В словарях «террор» определяется как «физическое насилие, вплоть до физического уничтожения, по отношению к политическим противникам». [1] В толковом словаре В. И. Даля подчёркивается основной смысл, нацелённость терроризма - устрашать смертью, казнью, насилием. [2] В книге «Международный терроризм и всемирная безопасность» терроризм трактуется более широко и неопределенно: угроза насилием, индивидуальные акты насилия или компании насилия, ставящие терроризм относится к числу самых опасных и трудно прогнозируемых явлений современности, которое приобретает все более разнообразные формы и угрожающие масштабы. Террористические акты чаще всего приносят массовые человеческие жертвы, влекут разрушение материальных и духовных ценностей, не поддающихся порой восстановлению, сеют вражду между государствами, провоцируют войны, недоверие и ненависть между социальными и национальными группами, которые иногда невозможно преодолеть в течение жизни целого поколения. Терроризм — это насилие, осуществляемое со стороны оппозиционных группировок. Б. Крозье, директор Лондонского института по изучению конфликтов, по английски краток: «Терроризм есть мотивированное насилие с политическими целями». [3] Терроризм, давно выйдя за национальные рамки, приобрел международный характер. Он стал эффективным и уж, конечно, эффектным орудием устрашения и уничтожения в извечном и непримиримом споре разных миров, кардинально отличающихся друг от друга своим пониманием, осознанием и ощущением жизни, своими нравственными нормами, своей культурой. Терроризм уже приобрел международный, глобальный характер. В 80–90 годы XX столетия терроризм стал универсальным феноменом. Глобализация и всё более широкая интернационализация терроризма — это неоспоримый факт, перед которым сегодня оказалось человечество. Современный терроризм — это мощные структуры с соответствующим их масштабам оснащением. Примеры Афганистана, Таджикистана, Косова, Чечни и стоящих за ними мощных покровителей и доноров показывают, что современный терроризм способен ввести диверсионно-террористическую войну, участвовать в масштабных вооружённых конфликтах. Терроризм как глобальная проблема требует постоянного внимания и изучения и поэтому представляет широкое поле для исследований с последующим их практическим применением.

В современных условиях, терроризм стал мировой проблемой человечества, которая создает **непрерывную** угрозу дестабилизации, обусловленную нарастающим числом международных связей и взаимодействий в различных областях, и характеризуется резкой возросшей технической оснащенностью, высоким уровнем организации, наличием значительных финансовых средств. Мировое общество с пристальным вниманием и тревогой следит за нарастанием экстремизма и терроризма в странах Ближнего Востока, все более приобретающих религиозный, в частности исламский характер. Проблемы, связанные с терроризмом, исламским экстремизмом в этом регионе, противоречивы и сложны в силу их политизации и «двойных стандартов».

Уникальное место, занимаемое странами Ближнего Востока в системе современных международных отношений, определяется рядом факторов - экономических, географических, политических, геополитических, военных и демографических.

Экономическая значимость стран этого региона обусловлена, прежде всего, тем, что там находятся крупнейшие месторождения нефти и углеводородов. Только в зоне Персидского залива сосредоточены две трети мировых запасов нефти и треть резервов газа.

На Ближнем Востоке сходятся морские и воздушные пути, связывающие Европу с Азией и Тихоокеанским регионом. Через Ормузский и Гибралтарский проливы и Суэцкий канал осуществляется снабжение углеводородом стран Европы, Южной Азии и Дальнего Востока. Перевозки через Средиземное море обеспечивают нефтью и нефтепродуктами четверть населения Земли, а свобода судоходства имеет жизненное значение для экономики стран Персидского залива и Египта.

С другой стороны, Ближний Восток представляет один из наиболее нестабильных районов мира. Сложность урегулирования возникающих здесь кризисов связана с наслоением друг на друга интересов государств этого региона, межнациональными и межрелигиозными конфликтами, а также соперничеством внерегиональных держав. Длящиеся десятилетия кризисы (ближневосточный, южно-суданский, западно-сахарский), неурегулированные территориальные проблемы (притязания **Ирана** на **Бахрейн**, разногласия по поводу принадлежности трёх островов в Персидском заливе) и пограничные споры (между Египтом и Суданом, Йеменом и Эритреей, Ливией и Алжиром) остаются нерешенными. Формируются разногласия по поводу распределения водных ресурсов (между Сирией, Ираком и Турцией; Суданом, Эфиопией и АРЕ; Сирией, Палестинской национальной администрацией и Израилем). Остаётся под вопросом делимитация значительных участков границ (в частности, между Йеменом и Саудовской Аравией, а также АНДР и Марокко) [1].

Среди стран этой группы наиболее тревожная ситуация сложилась в Сирии, экономика которой из-за продолжающейся гражданской войны оказалась на грани коллапса. Последствия для значительной части сирийцев, особенно проживающих в сельских районах, крайне негативны. Важно отметить, что в сельских районах Сирии живет почти половина населения страны. Около 80% рабочих мест здесь приходится на сельскохозяйственное производство [2]. Проблемы с климатом в последние годы уже сделали жизнь многих сирийских фермеров весьма трудной, но ситуация серьезно осложнилась после начала вооруженной борьбы между правительством и противниками режима БашараАсада. Сложное внутриполитическое положение и международные санкции, принятые Евросоюзом, США, Лигой арабских государств (ЛАГ), Турцией и др. [3], привели к резкому сокращению экспорта, туризма, притока иностранных инвестиций, денежных переводов от сирийцев, работающих за рубежом. После начала гражданской войны постоянно растет число граждан, покидающих страну.

Усилились различия в направленности экономического развития ближневосточных стран, особенно в тех из них, которые испытывали значительные трудности из-за сложной внутриполитической обстановки.

Общий ответ на политические события на Ближнем Востоке (как в богатых нефтедобывающих государствах, так и в странах с ограниченными финансовыми ресурсами) заключался в увеличении государственных ассигнований на заработную плату, субсидии, гранты, пособия. С их помощью власти пытались успокоить местное население, снизить накал и предотвратить дальнейшее разрастание конфликтов. Усилия не были направлены на причины социального недовольства. Например, саудовское правительство выделило $130 млрд. на выплату дополнительной двухмесячной заработной платы госслужащим и различных социальных пособий, а также приняло решение о повышении заработной платы в госсекторе на 15%. **Катар** повысил оплату труда в госсекторе на 60% и объявил об увеличении пенсий на 50-120%, а кувейтские власти выдали каждому гражданину страны наличными по $3600 [2].

Вместе с тем в регионе пока мало что делается для решения самой сложной социальной проблемы -высокого уровня безработицы среди молодежи. Молодые люди, недовольные отсутствием работы, могут стать инициаторами новых протестных движений.

Помимо безработицы, не менее острой проблемой является хроническая бедность широких слоев населения. Политические события последних двух лет наглядно продемонстрировали, что планы и программы развития, уже осуществляемые или

намеченные на ближайшее время, недостаточны, чтобы изменить ситуацию с безработицей и бедностью, улучшить условия жизни быстрорастущего населения.

Высокий уровень нестабильности порождает широкомасштабную гонку вооружений. Ближний и Средний Восток стали единственным районом мира, где в послевоенный период применялось химическое оружие. Возможно, что таким оружием уже обладает Израиль. Идут переговоры о принятии ядерной программы Ирана [4].

Специфической чертой арабского мира, в частности стран Ближнего Востока, является и то, что в качестве акторов там выступают не только государства, но и террористические группировки. Террористическая угроза «выплёскивается» из Южного Средиземноморья в Европу. Акции экстремистских группировок, не вписывающиеся в классические параметры регионального конфликта, делают развитие обстановки в регионе ещё более непредсказуемым.

Таким образом, проблема терроризма на Ближнем Востоке на современном этапе объясняется протестом международной исламской общины против «вестернизации» жизни мусульманских стран, создавшей социальную и политическую раздробленность, а также тем, что США постоянно выступают в качестве союзника Израиля и осуществляют вмешательство во внутренние дела региона, преследуя при этом свои интересы. Исламистские тенденции стали постоянным фактором общественной жизни ближневосточных стран, и чем сильнее внедряется глобализация, тем сильнее конфликты в мусульманских странах, тем активнее формируется радикальная оппозиция и ее участие в выступлениях против правящих режимов. Повышение занятости и качества рабочей силы превращается в важнейший приоритет социально-экономической политики всех без исключения арабских стран Ближнего Востока.

Литература:

1. Медведко Л. И. Россия, Запад, Ислам: «столкновение цивилизаций» - М., 2003.
2. Анализ: Ближний Восток и Северная Африка в перспективе, Ориентир - №23, 2013.
3. Исаченков В. Россия продолжит блокировать санкции по Сирии, "TheAssociatedPress", 01. 2013. 4Соглашение Ирана и "шестерки", Риа новости, 30. 11. 2013.
4. Мизина Е. С. Влияние исламской революции в Иране на общественное сознание мусульман в мире №9 Слово Ирана, 2012.
5. Асад называет заявления о применении химоружия правительством Сирии «надругательством над здравым смыслом», Интерфакс, 26. 08. 13.
6. Долгов Б. Фонд стратегической культуры Сирия. Призрак большой войны, Перспективы, 28. 08. 2013.
7. Азимов А. Ближний Восток. 100 веков истории, Эксмо, 2011.
8. Долгов Б. Новый этап арабской весны, Перспективы, 05/11/2013.
9. Модестов СА. Геополитика ислама. - М., 2003. - 192 с.
10. Report to the General Assembly by the United Nations Special Committee on Palestine. Geneva 31 August 1947.
11. Меримский В. А. Загадки афганской войны, Вече,
12. Афганские моджахеды - члены нерегулярных вооружённых формирований, мотивированных радикальной исламской идеологией, организованных в единую повстанческую силу в период гражданской войны в Афганистане в 1979-1992 годов. Часть афганских моджахедов после окончания войны в середине 1990-х годов пополнила ряды радикального движения "Талибан", другая - отряды "Северного Альянса".

УДК: 362. 45: 362. 73

"АЙЫЛ ЖЕРГЕСИНДЕГИ СОЦИАЛДЫК ӨНҮГҮҮ КӨЙГӨЙЛӨРҮ"

"THE PROBLEMS OF SOCIAL DEVELOPMENT IN THE VILLAGES"

Эргешова Б. ОГПИ

Бул макалада аймактарды өнүктүрүү боюнча, айыл жергесиндеги калктын социалдык өнүгүүсүн изилдөө жана социалдык камсыздоо багыттары каралды.

В этот статье рассмотрены детали о развитии регионов, изучение социального развитие в сельской местности и основные направления социального обеспечения.

The article deals with the results of the researching village peoples social development and social support directions

Ачкыч сөздөр: Социалдык камсыздоо, аналитика, пенсия, пособия, социалдык компромист, социалдык рынок-экономика, социалдык коргоо, концептуалдык модел.

Ключовые слова: Социальное обеспечение, аналитика, пенсия, пособие, социальный компромист, социальные рынок-экономика, социальная защита, концептуальная модель.

Key words: social support, analysis, pension, support money, social compromise, social trade economy, social defence, conceptual model.

Азыркы күндүн шартында көз карандысыз мамлекеттердин социалдык-экономикалык өнгүшүндө айылдардын социалдык өнүгүүсүн модернизациялоо өзгөчө мааниге ээ. Бул процесстин Кыргыз Республикасы үчүн өзгөчөлүгү болуп, өлкөнүн жалпы калкынын үчтөн эки бөлүгү айыл жеринде жашагандыгы жана элет жергесинде маанилүү көрсөткүчтүгү билим берүү, медициналык, маданият мекемелеринин жайгашкандыгы, ошондой эле социалдык жактан камсыздандыруу саналат. Изилденип жаткан көйгөй айкын түрдөгү аймактык мүнөзгө ээ. Анткени айыл жергесинин социалдык өнүгүү маселелерин изилдөө аймактык айыл түшүнүгүнүн чегиндеги айыл, район жана башка административдик аймактык бөлүштүрүүнүн ачык-айкын мүнөзүнө ээ болот. [1, 3]

Калктын социалдык өнүгүүсүнүн теориялык жана практикалык маселелери чет өлкөлүк жана КМШ өлкөлөрүнүн экономистери жана окумуштууларынын изилдөө обьектиси болуп келген. Бул боюнча төмөндөгү окумушутуулар изилдөөлөрдү берип келишкен: Л. И. Абалкиндин, А. И. Алымовдун, А. М. Бабичтин, Э. К. Высермановдун, М. И. Долинскийдин, В. И. Куценконун, В. Ф. Майердин жана башкалардын илимий эмгектери социалдык чөйрөнүн түзүлүшүнүн жана өнүгүшүнүн иштелип чыгышына белгилүү деңгээлде салым кошкон. Кыргызстандын социалдык өнүгүүсү боюнча жалпы маселеге окумуштуулар Т. К. Койчуев, А. У. Орзубаев, А. О. Орозбаева Е. П. Чернова, З. И. Кудабаев, П. К. Купуев, М. Б. Балбаков, К. Ш. Токтомаматов, Ч. К. Райымбаев ж. б. лар илимий эмгектеринде ар түрдүү аспектиде кайрылышкан. Бирок бир канча илимий эмгектер иштелгенине карабай, айрым аймактардагы айыл жергесиндеги социалдык өнүгүү маселеси аныкталган эмес жана чечилбеген. Ошондуктан, мындан нары ал аймактардагы айыл жергесинин социалдык өнүгүүсү теориялык жана аналитикалык изилдөөнү талап кылат.

Өлкөдө рынок экономикасы өкүм сүрүп турганда социалдык өнүгүү процесси так ушул рынок экономикасы менен тыгыз байланышкан. Анткени социалдык өнүгүү, экононмикалык өнүгүүгө байланыштууу жана тескерисинче эконоикалык өнүгүү, социалдык абалдан көп учурда көз каранды. Ошондуктан социалдык өнүгүү маселелери расмий документтерде, статистикалык отчеттордо, өлкөнүн, аймактардын стратегиялык өнүгүү мисалдарында бул маселерди дайыма бирге карашат. [2, 5]

«**Социалдык рынок экономикасы**» деген түшүнүк-бул экономикалык жана коомдук - саясий системалардын концептуалдык модели. Анын түпкүрүндө, базардагы эркиндик

менен социалдык компромисттерди байланыштырган идеялары турат. Социалдык базар экономикасынын эң башкы директивасын, эркин рынок күчтөрүнүн жана социалдык компромисстердин иш-аракетинин жыйынтыктары катары, экономикалык натыйжалуулуктун синтези түзөт. Социалдык өнүгүү экономикалык өнүгүүнүн негиздери сыяктуу эле, рынок мамилелеринин катышуучуларынын эркиндигин адилеттүү бөлүштүрүүнүн, натыйжалуулукту камсыз кылуу эффективдүүлүгүн ж. б. принциптерин түзөт. Ушул эле учурда социалдык маселелерди чечүү негизинен экономикалык натыйжалуулукка көз каранды. Башкача айтканда адегенде экономикалык натыйжалуулукту камсыз кылып, анын тийиштүү бөлүкчөсүн социалдык өнүгүүгө жумшоо адам жашоосундагы мыйзам ченемдүүлүк болуп саналат. Жогоруда айтылгандардан улам социалдык өнүгүүнүн рынок экономикасынын концепциясын түзүүгө болот. Алардын негизги түзүүчү элементтери болуп «жеке эркиндик», «социалдык адилеттүүлүк», «экономикалык деспособность» ж. б. түзүшкөн.

Социалдык коргоонун уюштуруучулук-укуктук формалары болуп, негизинен салыктын эсебинен каржылануучу, социалдык камсыздандыруу жана социалдык камсыздоонун улуттук системасы эсептелинет. Бүгүнкү күндө негизинен социалдык камсыздандыруунун эки түрү өнүгүүдө:

1. мамлекеттик; 2. мамлекеттик эмес (милдеттүү жана өз каалоосу менен камсыздандыруу). Мамлекеттик социалдык камсыздандырууга, пенсиялык камсыздоо, милдеттүү медициналык камсыздандыруу, жумушсуздарга мамлекеттик социалдык камсыздандыруу боюнча пособияларды төлөө жана башка, Кыргыз Республикасынын мыйзамдары жана нормативдик актылары аркылуу жөнгө салынуучу социалдык камсыздандыруунун түрлөрү кирет. Социалдык камсыздоонун дагы бир булагы бул алардын мамлекет тарабынан каржыланышы, башкача айтканда мамлекеттин салык аркылуу же болбосо башка булактардан бюджетке түшкөн кирешеден жумшалат. Демек канчалык мамлекеттин бюджетине киреше көп түшсө, ошончолук социалдык муктаждыктарды канааттандырууга көп каражат бөлүнөт. [2, 3]

Жыйынтытап айтканда социалдык камсыздоого негизинен эки булактан каражат түшөт. Биринчиси калкты жумуш менен камсыз кылып алардын кирешелеринин көлөмүн көбөйтүү, экинчиден мамлекеттик бюджеттен социалдык камсыздоого жумшалган каражаттын өсүшү.

Бүгүнкү күндө Кыргызстан үчүн эң көйгөйлүү маселелерден болуп, калкты жумуш менен камсыз кылуу. Теоретикалык жактан эмгекке жөндөмдүү адамдар бардыгы жумуш, окуу, аскерде кызмат кылуу жана башка коомго пайдалуу кызматтар менен камсыз болуу керек. Жумуш менен камсыз болгондо дагы ар бир жумушчу күчү, өзүнүн жөндөмдүүлүгүнө жараша жашаган жерине ылайык жумуш менен камсыз болуп, үй-бүлөлүк муктаждыктарды канааттандыраарлык деңгээлде эмгек акысына ээ болуу керек. Бирок КМШ өлкөлөрүдө Советтер Союзу тарагандан кийин ушул мезгилге чейин өзгөчө Борбор Азиядагы өлкөлөрдө бул маселе чечилбей келе жатканы маалым. Эгерде чет өлкөлүк тажырыйбага кайрылсак учурда өнүккөн өлкөлөр дагы ушул этаптан өтүшкөн. Ошол эле Америка Кошмо Штаты өткөн кылымдын 30-жылдары «Улуу депрессияга» айланып, экономикасы кризиске батып, жумушсуздук күч алган мезгилдерди басып өткөн. Албетте учурда АКШ менен Кыргызстандын тажырыйбаларын салыштырууга илимий жактан, методикалык жана уюштуруу маселелери боюнча салыштырууга мүмкүн эместир, себеби экономикалык өсүү деңгээлинин айырмасы эки өлкөдө эбегейсиз чоң. Ошондой болсо дагы кээ бир ыкмаларды, мисалы ошол эле АКШнын өткөн кылымдагы тажырыйбасын эске алып, стратегиялык так максаттарды коюу аркылуу мамлекеттик,

экономикалык потенциалды туура пайдаланып, илимий-техникалык жетишкендиктердин негизинде жумуштарды туура уюштуруу менен, жумушсуздукту жоюуда үлгү катары карасак болот. Мисалы АКШнын экономикасы XX-кылымдын башында чоң жетишкендиктер менен келди. Туруктуу экономикалык өнүгүүгө жетишти, калкы жумуш орду менен (21 млн. дун тегерегинде жумуш орду түзүлдү) максималдуу камсыз болду. Инфляциясы жок тең салмактуу бюджетке ээ болду. Өлкөнүн улуттук приоритеттеринин катарына, жакырчылык менен күрөшүү, америкалыктардын жашоо шарттарын жакшыртуу кирет. Азыркы күндө АКШ да жакырчылыктын деңгээли орточо эсепте 17%ды түзөт. Жакырчылыктын деңгээли Европа өлкөлөрүнө салыштырмалуу 1, 5- 2 эсеге жогору. Мисалы Белгия жана Нидерланд өлкөлөрүндө жакырчылык деңгээли 13%ды, Францияда 14%ды, Данияда 6%ды түзүт. Жакырчылык деңгээли АКШ да акыркы жылдарда, төмөндөө тенденциясы менен мүнөздөлүп келет. Бирок төмөндөө тенденциясы, жаш курагына, жынысына, үй-бүлөлүк статусуна, этникалык келип чыгышына, жашоо шартына карап бирдей эмес деңгээлде ишке ашырылып келет.

Айыл жеринин социалдык өнүгүүсүнө таасир этүүчү факторлор. Айыл жериндеги социалдык өнүгүүгө көп сандагы факторлор таасир этет. Албетте алардын багыттарын, таасир этүүчү көрсөткүчтөрдү, кайсы учурда таасир этүүчү мезгилин жана социалдык абалдын кайсы көрсөткүчтөргө таасир этээрин так аныктоо бир топ кыйынчылыкты түзөт. Бул түшүнүктүү эле болсо керек, себеби ар түрдүү фактылар бир багытта таасирин тийгизбейт. Кала берсе алардын багыттары бири-бирине карама- каршы болушу мүмкүн жана сан түрүндө факторлордун таасирин аныктоо да кыйын, бирок талдоодо логикалык, эксперттик, практикалык жана башка ушул сыяктуу ыкмалар бар, аларды натыйжалуу колдонуу көйгөйлөрү аныктоого жана аларды иреттө өз таасирин берет. Албетте талдоонун идеалдуу түрү деп, факторлордун экономикалык кубулуштарга тийгизген таасирин так санда, тийиштүү жерде жана тийиштүү мезгил учурунда аныктоо деп айтсак болот. Бирок иш жүзүндө биздин мисалыбызда социалдык чөйрөдө бул өтө кыйын. Айтсак кантип билим берүүдөгү кызматтын, мисалы эмгек өндүрүмдүүлүгүнө тийгизген таасирин аныктаса болот. Иш жүзүндө мындай аныктоо мүмкүн эмес. Ушул эле учурда маданияттын эмгек өндүрүмдүүлүгүн же болбосо адамдын турмуш деңгээлин канчалык (сан түрүндө) жогорулатуусун аныктоо да өтө кыйын. Ушул эле мисалда саламаттыкты сактоону, пенсиялык камсыздоону да айтсак болот. Ошондуктан биздин оюбузча социалдык чөйрөдө логикалык, экономикалык кээ бир мүмкүнчүлүктөр түзүлгөн жерде болжолдуу салыштыруу жана башка талдоолор чоң роль ойнойт. Мындан тышкары талдоо жүргүзүүдө кандайдыр бир ирээттин болушу дагы зарыл деп ойлойбуз.

Айыл жеринде социалдык өнүгүү багыттары көп түрдүүчө. Алардын эң негизгилеринен болуп билим берүү, саламаттыкты сактоо, маданият чөйрөсү, социалдык камсыздоо кызматтар болуп саналат. Ал эми социадык камсыздоону өнүктүрүү багыттарына социалдык тармактардын натыйжалуу иш алып баруусу аркылуу жана социалдык камсыздоону так аткаруу аркылуу элдин турмуш-жыргалчылыгынын жогорулатуу жана алардын социалдык муктаждыктарын канааттандыруу болуп эсептелет. Социалдык камсыздоо жана социалдык тармактардын иш жүргүзүүсүнүн натыйжалары социалдык кызмат көрсөтүүлөрдүн өлчөмү жана сапаты аркылуу өлчөнөт. Социалдык кызматтын эң негизги таасири болуп адамдардын муктаждыктарын канааттандыруу жана калктын турмуш деңгээлин жогорулатуу болуп эсептелет.

Изилдөөдө көрсөтүлгөн айыл жашоочуларынын социалдык жактан өнүгүшү мамлекеттин, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын жана жергиликтүү коомчулуктун негизги маанилүү маселелери экендигин көрсөтүп турат. Азыркы шарттагы

жалпы калктын үчтөн эки бөлүгү жашаган республиканын айыл жергеси, калктын жашоо шартынын төмөндүгү, социалдык базанын алсыздыгы, социалдык инфраструктуранын өнүкпөгөндүгү сыяктуу татаалдыктарга туш келүүдө. Ал татаалдыктардын айрым бөлүгү социалдык өнүгүүнүн ролу жөнүндөгү теориялык жобонун начар иштелип чыгышы жана социалдык чөйрөдөгү мекемелердин ишмердүүлүгүндө ал натыйжаларды практикада колдонулушунан келип чыгат. Ошондуктан, социадык чөйрөнүн ролун өндүрүштүн өзгөчө бир бөлүгү жана социалдык кызмат көрсөтүүнүн суроо талабы катары тактоо зарылдыгы келип чыгат.

Айыл жергесиндеги социалдык чөйрөнү теориялык жана практикалык жактан өнүктүрүү планында чет өлкөлүк тажырыйбаларды үйрөнүү жана Кыргыз Республикасынын аймактарынын шартындагы социалдык өнүгүү чөйрөсүнө ылайыкташтырып аларды пайдалануу өзгөчө мааниге ээ. Анткени, өнүккөн жана өнүгүү жолундагы өлкөлөрдүн натыйжалуу тажырыйбалары менен къз карандысыз мамлекеттердин тажырыйбалары сөзсүз түрдө айырмаланат. [6, 2]

Айыл жергесиндеги социалдык жактан камсыздандыруунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу максатында пенсиянын базалык бөлүгүн жумушту рационалдуулукка жеткирүү эсебинен көбөйтүү, үй-бүлө кирешесин жогорулатуу, ошондой эле калктын миграциялык агымын кыскартуу керек. Буларды жүзөгө ашыруу үчүн айыл эмгекчилеринин пенсия фондусунун базалык бөлүгүнө салым кошуусун турмушка ашыруу зарылдыгы маанилүү экендиги белгиленет. Жыйынтыктап айтканда муктаж болгондорго анологиялык ченде пособия бөлүштүрүүнү уюштуруу керектелет.

Колдонулган адабияттар:

1. Григорьева И. А., Келасьев В. Н. Теория и практика социальной работы: учебник. – СПб., 2004.
2. Каримова К. У. Социалдык камсыздандыруу жаатындагы терминдер жана түшүнүктөр. – Ош. 2009.
3. Манукян Э. А Территориальные центры социальной помощи семье и детям опыт. Тенденции, перспективы Российской журнал социальной работы 2006 №2 С 39-43.
4. Некрасова А. Я. Международный опыт социальной работы. – М., 1994.
5. Платонова Н. М., Несторова Г. Ф. Теория и методика социальной работы. – М., 2010.
6. Учкемпирова Р. М., А. А. Саякбаева, С. Дж. Есеналиева, Е. Н. Коркоцкая Менеджмент социального обеспечения и социального страхования населения - Б. 2004 ст. 450;
7.

УДК: 362. 45: 362. 73

КЪЧЪ БАЛДАРЫН СОЦИАЛДЫК ЖАКТАН КОРГООНУН ТАРЫХЫ ЖАНА АБАЛЫ

Эргешова Б. ОГПИ

В данной статье рассматривается состояние детей инвалидов, сирот и детей оставшихся без присмотра, а так же проблемы социальной защиты детей.

This article deals with the condition of disabled children, homeless children and orphans and also looks throuqh the problems of social decend of children.

/й - б\лъдъ баланын тарбиясын д\йнъл\к деёгээлде кароо \ч\н тарыхка кайрылууга туура келет. Бирок, формалдуу багытка ээ болгон эмес. Библияда болсо ата-энесиз калган балдардын туугандары менен жашагандыгы тууралу жазылган. XVI

кылымдагы жазууларга таянсак, ата-энесиз жана къп балалуу кембегалдын балдары 12-13 жаштагы балдары кол ънърч\л\ккъ шакирттикке беришкен. Лондондун чекесиндеги Христ ооруканасында таштанды балдарды багышкан. Мисалы, XVII кылымда диний уюмдун тарбиячысы аксак баланы тарбиялоо \ч\н кеткен каражатынын акчасын убагында тълъбъгън\ \ч\н, ал баланын атасын сотко бер\\гъ мажбур болгон. [6. 29-32.]

Ата-энесиз калган балдардын жашоо-турмушу убакыттын ът\ш\ жана т\рд\\ социалдык класстарга байланыштуу болгон. Мисалы, орто кылымда Ирландияда ъз\нъ ток жашаган \й-б\лълър ъздър\н\н балдарын тарбиялоо \ч\н бай \й-б\лълъргъ беришкен. Негизги максаты бири-биринин ортосунда келишпестиктер болбо \ч\н, кээ бирки мамлекеттерде бай \й-б\лълър кедей туугандарынын балдарын тарбиялоонун негизинде кызматкер кылып иштетишкен. Калктын эё тъмънк\ социалдык катмарында эненин ъл\ш\ ътъ жогорку кърсътк\чкъ ээ болгон жана энеден калган балдар туугандарынын колунда тарбияланган. Мыйзамсыз търългън балдарды энесинен тартып алып, башка адамдарга берип тарбиялашкан. Християндык Европада кедей жана \й\ жоктор менен манастр жана (приюттар) чиркъън\н уюмдары таштанды жана кароосуз балдарды тарбиялашкан. Жетимдер \ч\н балдар \й\ ушул системада иштешкен.

Англияда Викториян доорунда миёдеген жаш балдар кедейликте жана ачкачылыкта жашашкан. Чоё-чоё балдар мекемелери ачылган. Аларда 2000дън ашуун балдар тарбия алышкан. Балдардын саны къпт\г\нъ байланыштуу ътъ катуу къзъмъл менен ар бирине ъзгъчъ тартипте каралган. Къп ъсп\р\мдър эркиндикте жашоону абзел кър\ш\п, балдар \йлър\нън кетишкендери да учурайт. Ошол мезгилде мекемелердин максаты кароосуз калган балдарды ъл\мдън, т\рд\\ кырсыктардан сактоо жана \й менен камсыз кылуу болуп, ошону менен бирге коомдун ътъ чоё проблемасынын чечил\\с\нъ жардам бер\\ болгон. Мекеме ъз\ балдарга жардам бер\\ максатында т\з\лгън болсо дагы, бирок баланын келечегине болгон тажрыйбаларды, м\мк\нч\л\ктърд\ жана жашоого болгон къз карашын ъз ата-энесиндей жеткире алышкан эмес. XVIII кылымда Европанын къп мамлекеттеринде кедейлерге жана жетим балдардын проблемаларын чеч\\гъ жана аларга жардам бер\\гъ коомдо жаёы ой-пикир пайда болгон.

Къчъдъ калган балдарды диний уюмдарга тарбияланууга бергенден къръ, гумандуу жолдор менен жардам бер\\н\ туура кър\шкън. XIX кылымдын башына келип, ътъ къп жаёы филонтропиялык уюмдар иштей баштаган. Алардын максаты кароосуз калган балдардын тагдырын жана келечегин жакшыртуу болуп, гумандуу чъйрън\ т\з\п бер\\ болгон. Социалдык потранаж башкача айтканда тарбиялоонун потранаждык системасы болуп эсептелген.

Ошол мезгилде бир гана башкы каалоо, балдарды асырап калуу эле максаты болгон. Алардын ата-энеси менен эч кимдин кызыкчылыгы болгон эмес. Мындай д\йнъ караш XX кылымдын ортосуна чейин созулган. Англияда «баланы сактап калуу» потранаждык тарбиялоонун официалдык системанын ъзъг\ болгон. Къп мамлекеттерде жетимдерге жардам бер\\ биринчи кезекте, алардын туугандарынын милдети болгон. Бул маселе кедейдин чъйръс\ндъ каралган эмес. XX кылымда Америка жана Европада балдарды тарбиялоо системасынын ън\г\\с\ статьялар менен белгиленген. [6. 35-37.]

1-этап. Согуштан кийинки реформалар менен дал келген. Анда жетим балдардын саны къбъй\п кеткендиктен, диний уюмдардагы ден-соолугу чыё жаш бой \й-б\лълър алып кетишкен. Туугандыгы жок болсо дагы ъздър\н\н ата-энелик милдетин мыйзам чегинде аткарышкан. Балдардын ъздър\н\н ата-энеси балдарына укуктары жок болуп калган. Аларга социалдык жардам кърсът\лгън эмес (балдардын ата-энелерине).

2-этап. Жалпы ойлордун зарылчылыгынын негизинде пайда болуп, биринчи кезекте, ъз ата-энесинин \й-б\лъс\нън бъл\п алуу максаты болгон. Практиканын кърсътк\ч\нъ таянсак, баланын ата-энесине багып алуучулар тарабынан урмат-сый, мамиле жогорку деёгээлде кърсът\лгън. Тарбиячылар менен баланын ата-энесинин ортосунда пикир келишпестиктер пайда болгонуна байланыштуу, тарбиячыларды окутуп \йрът\\н\н зарылчылыгы болгон. Мындан мурдагы этапта социалдык кызматкер баланын ордуна чечимдерди чыгарса, азыркы этапта баланын тагдырын чеч\\, ъз\н\н ата-энесин дагы, тарбиячылардын дагы кийлигиш\\с\нъ м\мк\нч\л\г\ болгон.

3-этап. М\мк\нч\л\г\ чектелген балдарды \й-б\лълъргъ жайгаштыруу менен башталат. Мындай тарбиясы оор балдар \й-б\лълъргъ бъл\нбъй, уюмдарда тарбияланып жатышкан. Уюмдардын тарбиячылары, алар менен ътъ кыйын иштерди алып баруулары керек болгон. Аларга жардам бер\\ максатында атайын социалдык кызматкерлерди даярдоо зарыл болуп калган. Ъсп\р\мдърд\ тарбиялоонун негизинде тарбиялоочуларга айлык тълънъ башталды жана пособие тълън\\с\ ишке ашырылды. Социалдык кызматкер жана баланын ъз\н\н ата-энеси шериктеш мамиледе болуп, эмгек келишимдери т\з\лд\ жана иш алып барышты.

4-этап. Патронаттык тарбиячылардын профессионалдык этабы болуп саналат. Социалдык кызматкер тарбиячыларды ъздър\н\н кесиптеши катары кър\шкън. Патронаттык тарбиячылар иштерин жакшыртышып, кээ биръълър\ ъздър\н\н жеке патронаттык агентстволорун т\з\п алган, алар азыркы убакытка чейин иштеш\\дъ.

5-этап. Англияда тарбиячы «ъсп\р\мгъ тууган адамдай калуу» деген т\ш\н\к ътъ ишенимд\\ болуп саналат.

6-этап. Бул этаптын максаты ъсп\р\мдърд\н ъз ата-энеси менен байланышын жоготпоо болуп эсептелет, мындан кийинки тарбияны ъз \й-б\лъс\ндъ алуусун камсыздоо болуп саналат. [15. 51.]

АКШда атайын патронаттык тарбиячыларды окутуу программалары т\з\лгън. Алардын негизги максаты 1994-жылы Берлинде болуп ъткън патронаттык тарбиялоонун Эл аралык уюмунун конференциясынын резалюциясында «поратнаттык \й-б\лъдъ балдарды тарбиялоо квалификациялык социалдык педагог эмгек, ошондой эле баланы кароо \ч\н тарбиялоочу айлык алуусу керек. Анын ичине социалдык гарантия тълъмдър\, закон ченемд\\л\г\ менен каралышы керек. Андан сыркары ъздър\н\н каалосу менен эмгек келишими т\з\л\ш\ м\мк\н» деп белгилешкен.

7-этап. Азыркы к\ндъ жети этап белгиленген. Ал патронаттык тарбиялоонун ън\г\\с\н\н негизинде пайда болуп, анын негизинде кызматтык тепкич менен кътър\л\\ ишке ашырылат. Анда жънъкъй тарбиялоочу менен балдарды жайгаштыруу боюнча башкармалыгынын башчысынын кызматына чейин кътър\л\\ м\мк\н болгон.

Социалдык жетимдик – бул биологиялык жактан ата-энеси бар, бирок кандайдыр бир себептен улам коомдо тарбиясыз калган социум. Андай балдардын ата-энесинин балдарга карата юридикалык жактан укугу чектелген. Мына ушул себептен балдарды кароого мамлекет жана коом кам кърът.

Кыргызстанда айыл жериндеги балдардын 60%ы жана шаардык балдардын 54%ы кедейликте жашашат. 1 жашка чейинки куррактагы балдар боюнча кърсътк\чтър андан да жогору: (шаар) жана 57% (айыл). [5. 15.]

Акыркы жылдары балдардан баш тарткан учурлар кескин къбъйгън\ байкалат. Муктаж болгон \й-б\лълър \ч\н балдарды мамлекетке тарбиялоого бер\\ дагы эле болсо проблеманы чеч\\н\н кеёири тараган ыкмасы болуп эсептелет. Балдар \йлър\ндъ балдар ъздър\н жетимдей сезишет, аларда ъздър\н\н дене-бой, эмоционалдык жана интеллектуалдык жъндъмдър\н толук ън\кт\р\\гъ м\мк\нч\л\к

жок. Балдар \йлър\н\н жана интернаттардын балдарынын 50%ы окууда кыйынчылыктарга туш болушат.

Балдар \йлър\ жана интернаттар къп учурда мамлекеттин камкордугунда болгон балдардын 88%ынын иш ж\з\ндъ ата-энесинин бири же экъъ теё бар болсо да «жетимдер \й\» деп аталат. Къчъдъ жашаган жана иштеген балдардын саны ъс\\дъ. Мындай балдардын саны так эмес, анткени аларды каттоо боюнча расмий орган жок.

ВИЧ жуктуруп алуу коркунучу жаштардын арасында ътъ жогору, анткени алар корголбогон жыныстык байланыштан жана сайынуучу бангизаттарды пайдалануудан коргоно алгыдай зарыл билимдерге жана ыкка ээ эмес. Бул боюнча коомдук уюмдар иш ж\рг\з\п кел\\дъ. Мисал катары балдардын билимин жана социалдык абалына эё негизги къё\л бългън ЮНИСЕФ уюмун айтууга болот.

ЮНИСЕФ - улутту ън\кт\р\\н\ стратегиясында артыкчылыктуу багыттар менен болгон балдардын кедейлигин кыскартууга Ъкмътт\н аракетин колдойт. Мындай ыкма мамлекеттин т\рд\\ структуралары тарабынан кърсът\л\\ч\ социалдык кызмат кърсът\\лъргъ жана ресурстарга коомдун аярлуу катмарларынан чыккан балдардын жана \й-б\лълърд\н жетишине жол ачат.

ЮНИСЕФ тъмънк\дъй балдардын укуктарына жана муктаждыктарына ъзгъчъ кън\л бурат:

- ата-энелик камкордуктан ажыраган,
- кароосуз калган жана иштеген,
- мыйзам менен проблемалары бар,
- зомбулукка жана эмгегин пайдаланууга туш болгон,
- окутуунун атайын программасына муктаж болгон жана дене - бой жагынан же акылы жагынан кемчилдиги бар. [5. 24.]

Колдонулган адабияттар:

1. Манукян Э. А. Территориальные центры социальной помощи семье и детям: опыт, тенденции, перспективы. Российский журнал социальной работы. -1996.

2. Альперович В. Д. и др. Социальная защита населения. М.: , 2004 г.

3. Антропов В. В. Экономические модели социальной защиты населения в государствах Европейского Союза. М.: 2007г.

4. Певленок П. Д. Социальной работе с лицом и группами девянтного поведение. М.: 2012г.

5. Нусратуллин И. В. Особенности становления системы социальной защиты населения в транзитивной экономике. Челябинск, 2006.

ОШ ГУМАНИТАРДЫК-ПЕДАГОГИКАЛЫК ИНСТИТУТУНУН

ЖАРЧЫСЫ-ВЕСТНИК

ОШСКОГО ГУМАНИТАРНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

«БҮТКҮЛ ДҮЙНӨЛҮК КӨЧМӨНДӨРДҮН (III) ОЮНДАРЫ – ЭЛДЕРДИН ЖАНА АЛАРДЫН МАДАНИЯТЫНЫН ЖАКЫНДАШУУСУ»
аттуу эл аралык илимий-практикалык конференция

Атайын чыгарылыш

Редактор: Маткаримов Н. Т.
Техредактор: Акылбек Тойчубаев
Калыпка салган: Эргешбай кызы Асель
Корректору: Адылбек уулу Б.

Тер\\гъ берилди 18. 09. 2018-ж. Басууга 24. 06. 2019-ж.
Кагаздын форматы 60х84. 1/8 37, 75 б. т. Буйрутма №58. Нускасы 200.
Ош шаары, Курманжан-Датка къчъс\ 236.

Тел.: моб +996 0778 50 04 88